

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 6, p. 51-80, December 2012

**İSLÂM TARİHİ KİTAPLARINDA KÜRTLER HAKKINDAKİ
RİVAYETLER
(7. VE 12. YÜZYIL ARASI)**

*THE ACCOUNTS ON THE KURDISH PEOPLE IN THE BOOKS ON ISLAMIC
HISTORY
(BETWEEN 7TH AND 12TH CENTURY)*

Yrd. Doç. Dr. Bekir BİÇER

Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBBF, Tarih Bölümü

Abstract

Our knowledge on the Kurdish people is limited and inadequate as the required academic researches have not been carried out. In this research, the accounts and information on the Kurdish people in the Books on Islamic History have been collected. It has been observed that the Kurds are regarded as the Islamic nations such as the Arabians, Persians and the Turkish ones. The Kurds located around Cibal, Armenia and Azerbaijan. The name of Kurdistan wasn't used. The Kurds lived under the rule of Sassanid Empire before Islam. With the Era of Caliph Omer, the Kurdish people started to meet with the Muslims and waged war against the Muslims in company with the Persians. But the Kurds were defeated by the Islamic armies like the Persians. The Kurds entered into the domination of the Islam during the Era of the Four Caliph and a great majority of them converted to Islam.

After converting to Islam, they became a part of the Islamic community and located in the Islamic culture and civilization. They didn't contribute a lot for the cultural activities as they lived as nomadic and chose the mountainous regions to live. A great majority of them Muslim and belong to the *Ahl al-Sunnah community*. Only a small fraction entered into the *Shiah and Kharijites* sects. As the Kurdish tribes regarded as military and political power, they either became police force of the state or they sometimes revolted against the state. When the Abbasi Dynasty started to lose power, the Kurdish tribes established principalities and dynasties. They entered into the domination of the Seljukian Empire beginning from the period of the *Seljukian Sultan Tugrul Bey*.

Key Words: Kurds, Kurdistan, Islamic historians

Özet

Kürtlerin tarihi ve kültürü hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı ve yetersizdir çünkü Kürtler hakkında yeterince bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bu araştırmada İslam tarihi kitaplarında Kürtler hakkındaki bilgi ve rivayetler derlenmiştir. Araştırma sonunda görülmüştür ki, Kürtler, Arap, Fars ve Türkler gibi İslam milletlerinden biridir. Kürtler 7. yüzyıldan itibaren Cibal, Ermeniye ve Azerbeycan çevresinde yaşamıştır. O dönemlerde Kürdistan ismi kullanılmamıştır. Kürtler, İslâmiyetten önce daha çok Sâsâni İmparatorluğunun egemenliği altında yaşamıştır. Hz. Ömer döneminden itibaren Kürtler Müslümanlarla karşılaşmış ve Farslarla birlikte Müslümanlara karşı savaşmıştır. Ancak Farslar gibi onlar da İslam orduları karşısında yenilmiştir. Dört Halife devrinde Kürtler İslam hâkimiyetine girmiş ve büyük çoğunluğu bu dönemde Müslüman olmuştur.

Kürtler Müslüman olunca İslam ümmetinin bir parçası haline gelmiş, İslam kültür ve medeniyeti içinde yer almıştır. Ancak Kürtler aşiretler şeklinde ülkenin dağlık kesimlerinde ve çoğu zaman göçebe olarak yaşadıkları için medeniyete katkıları az olmuştur. Kürtlerin büyük çoğunluğu Müslümandır ve Ehl-i Sünnet mezhebine mensuptur. Az bir kısmı ise Harici ve Şii olmuştur. Kürt aşiretler askeri ve siyasi bir güç olduğu için Emeviler ve Abbasiler döneminde ya devletin kolluk kuvveti olmuş ya da devlete karşı zaman zaman isyanlar çıkarmıştır. Abbasi devleti zayıflayınca Kürtler küçük beylikler ve hanedanlar kurmuştur. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey devrinden itibaren Kürtler Selçuklu hâkimiyeti altına girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Kürdistan, İslam tarihçileri

Giriş

Bilindiği gibi İslâm milletlerinin önemli bir kısmı Araplar, Türkler, Farslar ve Kürtlerden oluşmaktadır. Bu milletler aynı zamanda Yakın Şark'ın (Orta Doğu'nun) kadim sakinleridir. Selçuklular (Türkler) Orta Asya'dan daha sonra bu bölgeye gelmiş ve Orta Doğu'ya hâkim olmuştur. Araştırmanın konusu Orta Doğu'nun eski sakinlerinden ve İslâm milletlerinden birisi olan Kürtlerdir. Çalışmada esas alınan zaman dilimi, Ortaçağ özellikle 7. ve 12. yüzyıl arasındadır. Mekan olarak seçilen alan ise Orta Doğu'dur. Kaynak olarak kullanılan kitaplar İslâm tarihleri, tefsir kitapları, Ensâb ve Eşraf kitapları, Siyer kitapları ve Vakayınâmelerdir. ¹ Bu kitaplardaki Kürtlere dair her türlü bilgi, rivayet ve kayıtlar derlenmiş ve bir araya getirilmiştir. Kürtler hakkındaki bilgi ve rivayetler olumlu olumsuz, doğru yanlış ayrımı yapılmadan ele alınmıştır. Aynı konuda farklı kitaplardaki bilgiler de kaynakların tamamını göstermek açısından tekrarı pahasına alınmıştır. Böyle bir çalışma yapmanın asıl amacı İslâm tarihi kaynaklarındaki Kürtlere dair az ve kısıtlı olan bilgileri gün ışığına çıkarmaktır. Bu sayede Kürtler hakkında bütün rivayetler derlenerek bu konuyu çalışacak araştırmacılara kaynak temin edilecek, ideolojik ve partizanca yapılan çalışmacıların bilgi istismarı engellenecektir. Ayrıca Kürtler hakkında objektif ve bilimsel çalışmalar yapılmasına aracılık yapılacaktır.

¹ Daha önce tarafımızdan “ İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler” adıyla müstakil bir çalışma yapılmıştır.

Konunun hassasiyetine binaen öncelikle kaynak eser olarak kabul edilen klasik İslâm tarihi kitaplarına müracaat edilmiştir. İslâm tarihi kitapları taranmış ve Kürtler hakkında bilgi bulunduran Taberî Tarihi, Belâzuri, Fütûh ül- Büldan ve Ensâb ve'l- Eşraf, Ebu Hanife Dineveri, Ahbâr et- Tıval, İmam Zehebî, Tarih'il- İslâm, Câhız, Kitab' et-Tâc fi Ahlak el- Mülûk, İbn-i Miskeveyh, Tecârib'ül- Ümem, İbnü'- Erzak Tarihi Âmed ve Meyyafarikin, İbnü'l- Esir, el- Kâmil, fit-Tarih, Hâfız İsfehânî, Ahbârı İsfehan, Mutahhar Tahir el- Makdîsî, el- Bed-i ve't Tarih, İbn-i Kesir, el- Bidâye ven- Nihâye, Kemâleddin İbn-i Adim, Buğye et- Taleb fi Tarihi Haleb ve İbn-i Haldun'un Tarihi İbn-i Haldun adlı eserleri kaynak olarak kullanılmıştır. Kürtler hakkında hadis olarak rivayet edilen bir kayıttan hareketle tefsir kitaplarında aynı bilginin tekrarı bile olsa ilginç tartışmalar yapılmıştır. Tefsir kitaplarındaki bu bilgi ve tartışmaların bir kısmı özet olarak çalışmamıza alınmıştır. Ayrıca bazı siyer, Ensâb ve tasavvuf kitaplarından Kürtler hakkındaki bilgiler alıntılanmıştır. Temel İslâmi kaynaklardan Kürtler hakkındaki rivayetler aktarıldıktan sonra kısmen çağdaş tarihçi ve uzmanların çalışmalarıyla konular desteklenmiştir.

Makale hazırlanırken öncelikle İslâm tarihiyle ilgili temel kaynaklara müracaat edilmiştir. Tarihi kaynaklardan Dört Halife, (Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali) Emeviler ve Abbâsiler'in kuruluş dönemi hakkında bilgi veren kitaplar seçilmiştir. Abbâsiler döneminde merkezi yönetim zayıflayıp Tevâif-i Mülûk kurulunca Kürt hanedanlar da kurulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Kürtlerle ilgili bilgi ve rivayetlerde artış olmuştur. Özellikle Eyyubiler dönemine ilişkin olarak kaynaklarda Kürtler hakkında çok fazla bilgi mevcuttur. Bu dönem bizim çalışma alanımızın dışında kalmıştır. Çalışmamızda öncelikle Kürtlerin Müslümanlarla karşılaşmaları, savaşları, Müslüman olmaları ve Müslüman Kürtlerin Müslüman devletlerle ilişkileri esas alınmıştır.

Günümüze kadar Kürt tarihine ilişkin bilimsel anlamda çok az çalışma yapılmıştır.² Çalışmaların çoğu popüler, politik ve ideolojiktir. Araştırmalarda Arapça kaynaklara ulaşmak ve bu kaynakları kullanmak yerine mitolojik unsurlar, masallar ve folklorik unsurlar kullanılmıştır. Kürt tarihi araştırmaları 19. yüzyılda oryantalistler ve seyyahlar tarafından başlatılmış ve 20. yüzyılda bu tür çalışmalar artarak devam etmiştir. Araştırmacılar daha çok İlkçağ dönemi Mezopotamya'sını ele almış ve Kürtlerle bağlantılar kurmuştur. Arkeoloji, etnoğrafya ve paleoğrafya gibi bilimlerden yararlanarak Kürt tarihine dair tespitlerde bulunmuşlar ama bu bilgilerin çoğu bir iddia olmaktan öte anlam ifade etmemiştir. Ancak bu türden rivayetler 20. yüzyıl sonlarına doğru bilimsel bilgiymiş gibi kabul edilmiş ve bu bilgiler üzerinden bir ulusun temelini oluşturan yeni bir tarih ve medeniyet inşa edilmeye çalışılmıştır. Aslında bunun aksi de doğrudur. Kürtlerle ilgili her türlü bilgi, belge ve folklorik eser etnik endişelerle yok sayılmış ve bir kavmin varlığı ve tarihi birikimi tamamen inkâr edilmiştir.

Kürtlerin tarihi, coğrafyası, kültürü ve etnik yapısı hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlı ve karışık. Şüphesiz bu karışıklığın ve bilgi yetersizliğinin birçok sebebi vardır. Bu sebepleri şu şekilde sıralayabiliriz:

İslâm ümmetini oluşturan Müslüman halkların tamamı genel çerçevede İslâm potası içinde varlıklarını korumuşlardır. Yani İslâm ümmetini oluşturan Arap, Türk, Fars ve Kürtler tarih içinde etnik kimlikleriyle değil Müslüman özellikleriyle kendilerini ifade etmişlerdir.

² Viladimir Minorsky, Kürtler ve Kürdistan, Doz Yayınları, İstanbul 2004, Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, Nubihar Yayınları, İstanbul 2011, Bazil Nikitin, Kürtler, Deng Yayınları, İstanbul 2002, D. Ahsen Batur, Kürdoloji Yalanları, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

İslâm dini sosyal hayatın temeli ve merkezi olmuştur. Fertler ve toplumlar kendilerini sadece Müslüman veya gayrimüslim olarak tanımlamıştır. Şüphesiz etnik ve kabilevî unsurlar toplumsal hayatta etkili olmuştur. Toplumsal ilişkilerde milliyetçilik olmadığı için akrabalık bağları, asabiyet, siyasi ve ekonomik çıkarlar belirleyici olmuştur. Ama bütün bu durumlar Müslüman kimliğine zarar vermemiştir. Ümmet çağından ulus çağına geçildiği zaman bugünün ulusal değerleriyle dün anlaşılmaya ve anlatılmaya çalışılmıştır. Ümmet toplumu içinde ulusal değerler aranmaya ve bulunmaya çalışılmıştır. Hiç şüphesiz bu durum bir dizi önemli ve çoğu kez de anlamsız sorunlar doğurmuştur.

Erken dönem İslâm tarihçileri ve coğrafyacılara Kürtler hakkında çok az bilgi vermişlerdir. Bu bilgiler sınırlı bile olsa Kürtler hakkındaki bilgilerimizin tamamını teşkil etmiştir. Müslüman toplumlar içinde yazı ve eğitim dili olarak Arapça ve Farsça kullanılmıştır. Bu durum Arapça ve Farsça kullanmayan ve konuşmayan diğer Müslüman toplumların kültürel birikim oluşturmalarını yavaşlatmıştır. Bunun sonucu olarak mesela Kürtleri Kürtçe anlatan eserler yakın dönemlere kadar ortaya çıkmamıştır. Bu toplumlara ait bilgiler ancak menkıbeler, destanlar, tasuvvuf edebiyatı, temel dini bilgilere dair metinler veya sözlü kültürlerden oluşmuştur. Her ne kadar Kürtçü araştırmacılar bu durumu Arap- Emevi ırkçılığı ile açıklamaya çalışsalar da iddiaları tarihi gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Kürtlerle ilgili yazılı kayıtların ve kaynakların az olmasında galiba en önemli unsur erken dönemlerde Kürtlerin yazıyı kullanmamaları ve yazılı bir kültür oluşturmamalarıdır. Temel tarihi ve coğrafi kitaplarının hemen hemen tamamı Kürtlerle ilgili olarak dağlı, kabileci, savaşçı gibi daha çok askeri özelliklerini öne çıkaran ifadelerle yer vermiştir. Neredeyse Kürt kelimesi ile savaşçı kelimesi özdeşleşmiştir.

Kürtler tarih ve coğrafya kitaplarında zikredildiği üzere yaşama alanı olarak dağlık bölgeleri seçmiştir. Bütün İslâm tarihçilerinin ve coğrafyacılarının Kürtlerle ilgili rivayetlerinin en önemli noktası Kürtlerin tarihleri boyunca konar-göçer yani göçebe olarak yaşamalarıdır. Kürtler, bugün Kürdistan olarak bilinen bölgenin dağlık kesimlerinde ve hayvancılığa elverişli mezralarında yaşamıştır. Yaşadıkları bölge daha çok hayvancılığa elverişlidir ve geçimlerini büyük oranda hayvancılıktan temin etmişlerdir. Hayvancılıkla uğraşmaları onları askerlik sanatında uzman haline getirmiştir. Bu sebeple Kürt kabileleri askerliğe daha çok itibar etmiştir. Askeri yapılarını korumak ve güvenliklerini sağlamak için hareket halinde olmak zorunda kalmışlardır. Bu durum onların önemli bir kısmının yerleşik hayata geçmesini geciktirmiştir. Kürtler, Müslüman olduktan sonra göçebe vasıflarını ve aşiret yapılarını korumuştur. Abbasi hilafet ordusunun, Kürt hanedanların ve merkezi yönetimlere isyan eden bütün güçlerin vurucu gücünü bir yere kadar Kürtler teşkil etmiştir.

Kürtlerle ilgili rivayetlerde dikkati çeken diğer nokta ise Kürtlerin tarihleri boyunca kabile ve aşiretler şeklinde örgütlenmiş ve yaşamış olmasıdır. Kabile şefleri ne gerçek anlamda devlet otoritesi kurabilmiş ne de siyasi organizasyon tesis edebilmiştir. Kurulmuş olan Kürt hanedanları ise uzun ömürlü olamamış ve Kürtler sürekli olarak kendi aralarında Kürt aşiretlerin kavgasına tanık olmuştur. Aşiret hiyerarşisinde gücü ele geçiren şef kendi içinde birliği sağladığı anda bölgenin egemen devletiyle çatışmaya girmiştir. Bu yüzden Kürt aşiretler diğer devletler için ya asker kaynağı ya da potansiyel tehlike olarak algılanmıştır. Bu siyasal parçalanmışlık Kürtleri âdeta muhalif olmaya sevk etmiş ve çoğu zaman onlar muhalif grup ve isyancılarla birlik olmak zorunda kalmıştır.

Kürtlerin yaşadığı bölgeler -ki 12. yüzyıldan itibaren Kürdistan olarak adlandırılmıştır- dağlık olmanın ötesinde büyük din ve devletlerin egemenlik bölgesi ve çatışma alanı olmuştur. Kürdistan'daki siyasi hâkimiyet sürekli el değiştirmiş ve Kürtler hâkim devletlere tabi olmak durumunda kalmıştır. Kürdistan olarak adlandırılan coğrafya, tarihi boyunca Fars, Roma, Yunan (Bizans), Ermeni, (Süryani), Arap ve son olarak Türklerin egemenliği altında kalmıştır.

Bu durum Kürtlerin sabit bir bölgede yerleşmelerini, bağımsız yaşamalarını ve medeniyet kurmalarını zorlaştırmıştır. Haliyle onlara ilişkin elde edilen bilgiler de kısıtlı olmuştur.

İslâm kaynaklarından Kürtlere dair elde edilen bilgilerin azlığının yanında Kürt adının kullanımında da farklılıklar ve sorunlar vardır. Arapça kaynaklarda Kürt kelimesi bedevi yani göçebe, hayvan terbiyecisi, sınırlı ölçüde yağmacı ve çoğu kez dağlı anlamında kullanılmıştır. Ancak bunların dışında kaynaklarda Kürt adıyla bir kavim ve kabileye veya Kürtçe konuşan halka ad olarak yani özel isim olarak da kullanılmıştır. İslam tarih kitaplarında Kürt ismi ne zaman göçebe ne zaman özel isim olarak kullanılmış anlamak hayli zordur.

Bütün bu sayılanlar yani İslâm tarihinin erken dönemlerinde yazı dili olarak Arapça ve Farsçanın kullanılması, bu dönemlerde Kürtçe yazılı eser olmaması, Kürtlerin büyük oranda kabile hiyerarşisi içinde ve çoğu zaman göçebe yaşamaları onlarla ilgili yazılı bilgi bulmayı zorlaştırmıştır. Hatta klasik Arap tarihçi ve coğrafyacıları bile 9. ve 10. yüzyılda Kürtler hakkındaki bilgilerin sınırlı olduğunu bizzat kendileri itiraf etmiştir. Mesela Kürtlerin sayıları hakkında ya tahmini rakamlar vermişler ya da onlarla ilgili bilgi ancak muhasebe divanı kayıtlarından (vergi kayıtları) bulunabilir demişlerdir. Bazıları ise “Kürtlerin sayısını ancak Allah bilir” demiştir. Yazarlar yazılarında en çok Kürt aşiretlerin isimlerini tespit etmede ve kayıta sıkıntı çekmiştir. Çünkü ellerinde yazılı bir kayıt yoktur. Bu yüzden Kürtçe isimleri nasıl yazacaklarını bilememişlerdir.

Kürtler kimdir ve Kürdistan neresidir?

Bu soruya cevap verebilmek için temel kaynaklara müracaat etmek şarttır. Tarih ve coğrafya kitaplarında bu soruya cevap bulabilmek için önce Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı tespit etmek gerekmektedir. İslâm tarih ve coğrafya kitaplarında Kürdistan ismi kullanılmadan önce bugün Kürdistan denilen bölge için geçmişte “Ermeniyye, el- Cezire ve Cibal” ismi kullanılmıştır.

Mekânsal Çerçeve: “Ermeniyye, Güney Kafkasya, Kuzey Doğu Anadolu’nun yüksek ve dağlık kesimleri, Doğu’da Berzağa şehrinde Babü’l- Ebvâb’a kadar uzanır. Kuzeyde büyük Kafkas dağlarıyla kesilir. Batı’da Bilâd’ı Rum’u ve güneyde Irak ve Cezire hududunu kapsar. Bu genel sınır bize İslâm fetihlerinin olduğu dönemde yaklaşık olarak Ermeniyye eyaletinin sınırlarını verir. Ermeniyye dört bölgeden oluşmaktadır: Birinci bölge Sisecan Erran, Tiflis, Berzega, Baylakan, ve Şirvan’dır. İkinci bölge Cürcan, Süğdabil, Feyruz Kubad ve Lezgidir. Üçüncü bölge Büsferrecan, Erdebil, Sıraç tayr, Bağrevend ve Neşva’dır. Dördüncü bölge Şimsat, Hilat, Kalikila, Erciş ve Bacüneys’ dir. Müslüman Arap coğrafyacılar bu bölge hakkında ittifak etmiştir. Bölge, önceleri Fars ve Bizans İmparatorluğunun sonraları Müslümanlarla diğer kavimlerin çatışma alanı olmuştur.

Bölgenin etnik yapısı karışıktır. Bölgede yaşayan isimleri birer birer sayan Mesûdi; “Burada o kadar çok kavim yaşamaktadır ki sayılarını ancak Allah bilir.” demiştir. Hazarlar, Deylemler, Lezgiler, Ermeniler ve Kürtler vardır. Kürtlerin bu bölgeye ne zaman ve nasıl geldiği bilinmemektedir. İran’ın doğusundan batısına göç ettikleri, yerli halklarla karıştıkları ve Kürdistan’ı vatan edindikleri kabul edilmektedir. Kürtler milat öncesinden beri Van Gölü çevresinde yaşamaktadır.”³

El- Cezire, İslâm tarihçileri Yukarı Mezopotamya’ya, el- Cezire demiştir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden el-Cezire Araplar tarafından üç

³ Mahmut Şit Hattab, Kadet’ül- Fethi’l- İslâmî fi Ermeniyye, Suudi Arabiya 1998, s. 21, 22.

mıntıkaya bölünmüştür. Bölgenin doğu ve güneydoğusunda Diyar-ı Rebia (Nusaybin, Cizre, Ceylanpınar ve Musul ile çevrilidir), batısında Diyar-ı Mudar (Urfa merkez olmak üzere Yukarı Fırat), ve en kuzeyinde de Diyarbekr (Amid), Silvan, Erzen, Hasan Keyf ve Mardin'i kapsayan Yukarı Dicle yer alır.⁴

Cibal ise Kirmanşah, Hemedan, Rey, İsfahan, Sultâniye, Tuster ve Ahvaz gibi pek çok önemli şehri içine alan bir bölgedir.

İslâm tarih ve coğrafya kitaplarında Kürt ismi, Kürtlerin yaşadığı bölgeler, Kürt yurtları şeklinde mekân olarak veya Kürt adıyla bilinen kavim adı olarak sıkça kullanılmıştır. Bazı kitaplarda Kürtlerin yerleşim veya yaşam alanları için Zum (zumum) ifadesi yer almıştır. Bu ifade daha çok göçebe Kürtlerin yaylak ve kışlakları için kullanılmıştır. İslam tarihçileri Kürtlerin yaşadığı coğrafya için “Bilâd’ül- Ekrad, Memâlik’ül- Ekrad veya Menâtik’ül- Ekrad” isimlerini kullanmıştır. Kürdistan isminin ilk defa Selçuklular devrinde kullanıldığı iddia edilmiş ve kaynak olarak da Hamdullah Müstevfi'nin eserleri gösterilmiştir. Yazar iki önemli eserinde bu konuya temas etmiştir. Tarihi Güzide adlı eserinde “Fars kralı Tahmares döneminde putperestliğin yayıldığı coğrafyayı anlatırken kralın ülkeyi yedi eyalete ayırdığını söylemiştir. Bu eyaletler, Amul, İsfahan, Kuhendiz, Taberistan, Babil, Kürdabad (yani Kürdistan) ve Irak'ı Arap'tır. Bu vilayetlerde putprestlik geleneği yerleşmiştir.”⁵ Görüldüğü gibi Kürdabad ismi Selçuklulardan çok önce Farslar devrinde eyalet ismi olarak kullanılmıştır.

Hamdullah Müstevfi, Nüzhet'ül- Kulûb adlı eserinde bu konuya daha ayrıntılı olarak yer vermiştir. Yazar İslam coğrafyasını anlattığı eserinde Irak'ı Arap bölgesini anlatırken “Fars Körfezi çevresinde Huzistan bölgesi sonra Kürdistan ve en son da Diyarbakır var” demiştir. Fars Irak'ını anlatırken Kürdistan ismi tekrar geçmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan sınırlarını çizerken ikisi de Kürdistan'a sınırdır diyor. Salmas şehrini tanıtırken “şehrin suları Kürdistan tepelerinden gelir” diyor. Hamdullah Müstevfi, kitabın onuncu bölümünde Kürdistan topraklarını tanıtmıştır. “Kürdistan toprakları on altı şehri (bölgeyi) kapsar. Kürdistan, Fars Irak-ı, Huzistan, Azerbaycan ve Diyarbakır tarafından çevrilmiştir. Süleyman Şah Abuh zamanında bölgenin gelirleri yaklaşık 2 000 0000 dinardı. Kürdistan; Alani, Alistar, Bahar şehri- ki Kürdistan'ın Başkentidir-, Huftiyan, Derbend-i Tac Hatun, Derbend-i Zengi, Dezbil, Dinaver, Sultanâbâd, Cemcemal, Şehrizer, Kirmanşah, Kırind, Hüsha, Kangever..”⁶ isimlerini saymıştır.

Kürdistan adı çoğu zaman idari taksimat için yani bir vilayetin idaresi anlamına kullanılmıştır.⁷ Kürdistan'ın yerini tespit etmek ise hayli güçtür. Kürdistan ismi kullanılırken

⁴ Yakut el- Hamevî, Mu'cem'ül- Bülân, Beyrut 1957, s. 138; V. Minorsky, Hudûdü'l- Âlem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib, (Çev. A. Duman- M. Ağarı), İstanbul 2008, s. 99; 100.

⁵ Hamdullah Müstevfi, Tarihi Güzide, (Tahkik, Abdülhüseyn Nevai), Tahran 1381, s. 80.

⁶ Hamdullah Müstevfi, Nüzhet'ül- Kulûb, (Çev.G.Le Strange) leyden, 1919, s. 34, 54, 78,87, 100, 102,105, 107. İlk defa Kürdistan ismini kullanan ve İslam coğrafyasındaki hemen bütün şehir, halk ve dinleri tanıtan yazar Kürt isminden sadece iki yerde söz etmiştir. Nihavent çevresini tanıtırken göçebe Kürtlerden söz etmiştir. Bak. s. 93. Salmas şehri tanıtırken Kürtlerin komşularıyla ilişkilerinden söz etmiştir. Bak. s. 103. Emir Vahsudan İbn Muhammed İbn Revadi el Ezdi'yi tanıtmış ama Kürt olduğunu bile söylememiştir. Bak. s. 95.

⁷ “Sultan Sancar zamanında (1117-1157) Cibal, Hemedan ve İsfahan bölgesinin batı kısmında merkezi Hemedan'ın kuzey batısındaki Bahar şehri olmak üzere bir Kürdistan eyaleti kurulmuş, sultanın yeğeni Süleyman Şah Ayba buranın valiliğine tayin edilmiştir.” Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1992, s. 249, 261, 264; Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1982, s. 18.

hangi zaman dilimi için kullanıldığına dikkat edilmelidir. Mesela Emir Şerefhan Bidlisî'ye göre 17. yüzyılda “Kürtler arasında Kürdistan sözcüğü geçtikçe bundan yalnız Çemişkezek vilayeti kastedilir.”⁸

Kürdistan ismi Selçuklu tarihine ait kaynakların bir kısmında geçmektedir. Reşidüddin'in Oğuznâmesi- Oğuz Destanı'nda Oğuz'un Kürdistan yoluyla Diyarbakır ve Şam'a harekâtı başlığıyla “Oğuz askerlerini çağırıp topladıktan sonra Kürdistan'a doğru yol aldı ve üç yıl arka arkaya Kürdistan dağlarında kaldı. Bu dağları bozgunculardan temizleyip, onların varını yoğunu yağma etti. Şehir halkı ve sahrada yaşayan ülke ahâlisini kendi taraflarına çekerek vergi tayin ettiler. Oradan Diyarbakır taraflarına geldi ve bu ülkelerin Erbil, Musul ve Bağdat'ın büyükleri Oğuz'un huzuruna gelerek il oldular, Oğuz'a layık armağan ve hediyeler getirdiler. Bu kış mevsiminde Dicle kıyısında kışlak yaptı”⁹ demiştir.

“Selçuklular Batı- İran'a geldiklerinde Şehrizar, Kirman-şah, ve Dakuka yöreleri yani daha sonraları Kürdistan denilen bölge, Ekrad'dan Anazoğullarının elindeydi. 1101 yılında bu beyliğin henüz zaptedilmemiş topraklarından mühim bir kısmı, çağdaşları olan birçok Türkmen beyleri gibi, kendi hesabına faaliyette bulunan Kara-Beli bir Salur beyi tarafından fethedildi. Yıvalar (1158) da Hemedan'ın batısında yaşamaktadırlar; hâkimiyetleri altında bulunan yer İran'da Kürdistan denilen genişçe bir bölgedir. Bu bölge Dinever, Kirman-şah, Hulvan, ve Şehrizar şehirlerini içine alıyordu. Hamdullah Müstevfi'ye göre Kürdistan bölgesi on beş idari yöreye ayrılmakta olup, Süleyman Şah zamanında bölgenin geliri iki yüz tumana yakın idi. Bu miktar Süleyman Şah zamanında Kürdistan vilayetinin nasıl mamur olduğunu açık bir şekilde gösterir.”¹⁰

Batılı araştırmacılar ise Kürdistan konusunda benzer bilgileri vermiştir. “Güneybatı Azerbaycan'ın zengin media bölgesine Araplar “Cibal” diyordu. Cibal bölgesinin batı kısmında Kürtler güç ve ün kazandı. Burası yanlışlıkla Ortaçağ boyunca Kürdistan olarak bilindi. Bu yüzden bu bölge sık sık Irak Acemi veya Arap Irak'ı gibi isimlerle adlandırıldı. Cibal bölgesi çok zengindi. Kirmanşah, Hemedan, Rey, İsfahan Sultâniye, Tuster ve Ahvaz gibi pek çok önemli şehri içine alan bir bölgeydi.”¹¹

“Muhtemelen Kürtler bin yıldır Kafkasya'da varlıklarını sürdürüyordu. Müslümanlar 7. yüzyılda Aras Nehrine doğru ilerleyince Kürt aşiretler Müslümanlar arasına karıştı. Kürtler muhtemelen Zagros bölgesinde yoğun olarak bulunuyorlardı. Müslümanlar fetihler esnasında bu bölgeye yerleştiler. Kürtlerin büyük bir kısmı göçebe kabileler şeklinde yaşıyorlardı. Diğerleri askerdi ve savaşla meşgul idiler. Bu dönemde diğer toplumlarda olduğu gibi Kürtlerde de Kürt bilinci yoktu. Onlar kendilerini Müslüman olarak hissediyorlardı. Kürtler fetihler döneminde Müslüman toplulukları arasında varlıklarını sürdürdüler. Moğol işgalini takiben bütün bölge Moğollar tarafından yakılıp yıkıldı. Kürt kabileler Karabağ'ın güneyindeki topraklara taşındılar. 16. yüzyılın sonunda Şah Abbas binlerce Kürd'ü zorla kuzeydeki Türkmen kabilelere karşı siper olarak İran'a yerleştirdi. 18. yüzyılda Nadirşah ise bunun aksini yaptı.”¹²

⁸ Şerfhan Han, Şerefnâme, (M.Emin Bozarslan), İstanbul 2006, s.130

⁹ Zeki Velidi Toğan, Oğuz Destanı, İstanbul 1982, s. 32.

¹⁰ Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1992, s. 249, 261, 264.

¹¹ G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Asia From the Moslem Conquest to the Time of Timur, New York 1905, s. 5, 6.

¹² David McDowall, A Modern History of The Kursd, New York, 2004, s. 12,

“M. 228’ den itibaren İran’daki Sâsanî İmparatorluğu uzun süre Kürdistan’ı kontrol etti. Roma ve Sâsâniler arasında Kürdistan ve Ermenistan’a hâkim olmak için 640’ lı yıllara kadar savaşlar oldu. 640’dan itibaren Halife Ömer yönetimindeki Müslümanlar bölgeye hâkim oldu. Sonra Emeviler ve Abbâsiler bölgede hükümrân oldu. Bu dönemde Kürtlerin de etkin olduğu hanedanlar kuruldu. Kürdistan’da on civarında bağımsız veya bağımlı hanedan kuruldu.”¹³

Bu girişten sonra İslam tarihi kitaplarında Kürtlerin İslamlaşma süreciyle ilgili bilgileri İslam tarihi içinde kronolojik olarak ele alalım:

İslâmî kaynaklarda Kürtler

a) İslâmiyet Öncesinde Kürtler

İslâmî kaynaklarda Kürtlerin İslâmiyet öncesindeki varlıklarına ve hayatlarına dair bilgi çok azdır. Bu bilgilerin sıhhat derecesi ise tartışmalıdır. Mesela Taberî Kürtler hakkında; “Fars kralı Erdeşir rakiplerini eleştirirken onlara şöyle hitap ediyordu: “Ey Kürtlerin çadırında terbiye edilmiş olan Kürt, sen düşmanca bir tavır takınarak ölümü kendine doğru sürükleyip getirdin, sen kimin izniyle başına taç giydin.” Taberî bir başka rivayette İran krallarından Behram’ın kardeşinin adını Kürdi- Kürdiye adıyla zikretmiştir. Behram Perviz’e: “Ey kötü kadının oğlu, Ey Kürtlerin çadırında beslenmiş olan, diye hitap etti.” Behram Ebreviz’ e “Kürt çadırlarının mürebhisin” dedi.¹⁴

IX. yüzyıl meşhur İslâm tarihçisi Ebu Hanife Dineverî, el-Ahbâr et Tıval adlı eserinde Kürtlerin kökenini Dahhak’a bağlamıştır. Yazar, Sâsani Devletinde Kürt varlığından söz etmiştir. “Kisra’nın yardımcısı Behram’ın kız kardeşinin adı Kürdiye’dir. Kürdiye Acem kadınlarının en güzellerinden, en ahlaklılarından ve en kahramanlarındandır. Kisra’nın komutanlarından birinin adı Kürdi b. Behram Çuşnes idi. Hükümdar Keyhüsrev dağlarda yaşayan Kürtlerden çocuk için süt anne aramaktadır. Çocuk Kürtler içinde yetişti. Behmen’in oğlu Sâsân babasından saltanatı alamayınca çok kızmış, koyun sürüleri edinmiş ve dağda Kürtlerle yaşamaya başlamıştı. Dineverî, Kisra ve halifelerinin haberleri, Kürtlerle ve Rumlarla münasebetleri adı altında Enuşirvan’ın fethettiği yerleri yazmıştır. Fethedilen yerler Sicistan, Kirman, İsfahan, el- Cebel, Azerbeycan, Ermenistan ve Rum ülkesi sınırına kadar Irak’tır.”

Dahhak başlığı adı altında Kürtlerle ilgili şöyle bir rivayet vardır: “Biyurasif (Dahhak) et yemeyi severdi. Her gün insanları boğazlar ve birinin etini yedi. Kürtler bundan kurtulmak için Fars dağlarına sığındı ve orada çoğaldılar. Dahhak’ın omuzlarında iki yılan çıkar. Bu yılanlar, insan beyniyle beslendiği sürece Dahhak’a herhangi bir acı vermezler. Dahhak Farslardan birçok insan yedi. Dahhak’tan kaçanlar dağlara sığındı. Orada şehir ve köylerden uzak kaldılar. İşte bu dağlara kaçanlar orada vahşileştiler ve çoğaldılar. Onların aslına Kürt denir.”¹⁵

Kitabın diğer nüshasında daha ayrıntılı ve kısmen farklı bilgilere yer verilmiştir. Dahhak’la ilgili rivayette: “Vezir Dahhak’a iki insan getirmekten utanıyor ve insan yerine

¹³ Siddik Skender, A Brief History of Kurds and Kurdistan, Virginia 2011, s. 10.

¹⁴ İbn-i Cerir et- Taberî, Taberi Tarihi, (Çev. Zakir Kadir Ugan- A. Temir) c. III, İstanbul 1991, s. 968, 1178, 1182.

¹⁵ Ebu Hanife Dineverî, el- Ahbar et Tıval (Çev. N. Bolleli- İ. Tüfekçi), İstanbul 2007, s. 50- 161. Aynı kitabın Arapça farklı bir nüshasında **www.alwaraq.com** da Kürtler hakkında daha kapsamlı bilgiler verilmiştir. Kitabın sunuş yazısında Dineverî’nin Kürt olduğu ve Ensâb el- Ekrad kitabının yazarı olduğu ifade edilmiştir.

koyun sürüsü içinden iki tane koç getiriyor. Dahhak'tan kaçan iki kişi dağa sığındı izlerinden eser kalmadı. Köylere ve şehirlere yaklaşmıyorlardı. Onların Kürt asıllı olduğu söylenir.”

Keykavus ile ilgili bir menkıbe ise biraz daha farklı ve ilginçtir: “Fars kralı köle hamile bir kadının öldürülmesini istiyor. Kürtler ölüm cezası alan kadını kaçırarak anne ile çocuğun canını kurtarıyor. Bu doğan çocuğa Keykavus b. Keykubad adı veriliyor ve o çocuk büyüyünce Farsların en meşhur krallarından biri oluyor.”¹⁶

Mutahhar b. Tahir el Makdîsî, el- Bed-i ve't Târih adlı kitabında Farsların Kawa efsanesinden söz etmiştir. “Bazı Mecûsiler İran Kısra'sı Feridun'un Hz. İbrahim olduğunu söylemiştir. Mecûsiler arasında peygamber hikâyelerini inkâr edenler halk içinde yayıldı. İran kralı zalim Dahhak (Buyuresef aşçı idi ve o Ezmayil adıyla da bilinirdi) çocuk beyniyle besleniyordu. Her gün yemek için iki çocuk istiyordu. Onlar arasında Kürtler de vardı. Onlardan birini sağ bırakıyor ve diğerlerini çöle sürüyordu. Bu zulme karşı İsfahan'da adına Kawa denilen bir adam ortaya çıktı. Oğlak ve aslan derisinden kendine bayrak yaptı. İnsanları Dahhak'la savaşmaya çağırdı. Dahhak korktu ve kaçtı. Sonra halk zalim Dahhak'ın yerine Feridun'u melik yapıp tahta oturttu. Feridun, Dahhak'ı yakalamak istedi, onu ele geçirdi ve onu bağlayıp Dimavend dağlarında cezalandırdı. Kawa'nın kazandığı bu zafer günü Farslar arasında mihrican (şölen) oldu. Farslar bugünü yüceltti ve zafer bayramı olarak ilan etti.”¹⁷

b) Tefsir Kitaplarında Kürtler

Tefsir kitaplarında Kürtlere dair ilginç bilgiler mevcuttur. Enbiya ve Tevbe suresindeki iki ayetin tefsiri Kürtler üzerinden yapılmış ve ciddi tartışmalara yol açmıştır. Tefsir kitaplarındaki rivayetlerin kaynağı sabit değil ama bilgiler tetkik edilmeden birçok tefsir kitabında aynen yer almıştır. Muhtemelen müfessirler bu tür bilgileri kendilerinden öncekilerin rivayetleri olarak aktarmıştır. Bu rivayetler: Taberî; Enbiya suresi 68. ayeti “Onu ateşte yakınız, ilahlarımıza yardım edeceksek işte böyle yardım ederiz dediler” şeklinde tefsir ederken Mücahit'ten rivayetle “İbrahim'in ateşe atılmasını kim tavsiye etmiştir, biliyor musun? diye sordu. Ben bilmiyorum dediğimde: Farslı göçebe Araplardan biri, diye cevap verdi. Ben; Ey Abdurrahman'ın babası Farsların göçebe Arapları mı var? diye sorduğumda, o evet vardır. Kürtler, Farsların göçebe Araplarıdır, onlardan biri Nemrud'a, İbrahim'in ateşte yakılmasını tavsiye etmiştir,” cevabında bulundu.¹⁸

Mücahit'ten rivayet edilen bir hadise göre; “Müslümanların karşılaştıkları güçlü ve savaşçı ilk kavim Fars'ın Araplarıdır. Yani onlar Kürtlerdir”¹⁹ denildi. Ebu Hureyre'den rivayetle Hz. Peygamber'e izafe edilen bir hadiste deniliyor ki; “Müslümanlar fetihler esnasında savaşlarda güç sahibi bir kavimle karşılaşıyorlar. Bu kavim Fars'ın Kürtleridir”. Bazı âlimler Fetih suresi on altıncı ayetin tefsirini de bu hadise dayanarak açıklamaya çalışmışlardır. Bazı müfessirler bu ayetin açıklanmasında “أولوا بأسٍ شديدٍ”in Kürtler olduğunu söylemiştir. Yukarıdaki iki rivayet birçok tefsir kitabında yer almıştır. Bunlara örnek olarak; Taberî Tefsiri c. 16, s. 304; Kurtubi Tefsiri, c. 11, s. 302; İbn-i Ebu Hatim Tefsiri c. 10, s. 330;

¹⁶ Ebu Hanife Dineverî, el- Ahbâr et Tıval, s. 2, 5.

¹⁷ Mutahhar b. Tahir el-Makdîsî, el- Bed-i ve't Tarih, s. 167, 168. <http://www.almaktba.com/> 10. 10. 2012, Saat 17. Bu hikayede Kawa'nın Kürt olduğuna dair bir işaret yoktur. Menkıbe tamamen Farslara aittir.

¹⁸ İbn-i Cerir et- Taberî, Taberi Tarihi, (Çev. Zakir Kadir Ugan- A. Temir), c. I, İstanbul 1991, s. 323.

¹⁹ Hâfiz İsfehânî, Ahbârı İsfehan, c. 1, Leiden 1934, s. 5,

İbn'ül- Kesir, c. 5, s. 351; Celâleddin Suyûti, c. 13, s. 476; Begavi Tefsiri c. 5, s. 65; Feth'ul-Kâdir, c. 5, s. 65 verilebilir.

Muhammed Tahir b. Aşur Tunûsî, Tahrir ve Tenvir adlı tefsirinde Nuh'un gemisiyle ilgili bilgi verirken; "Nuh'un gemisi Kürt beldelerinin dağlarındadır" demiştir.²⁰

Âlûsî, Ruh'ul- Meâni adlı tefsirinde Kürtlerle ilgili oldukça ayrıntılı ve farklı bilgiler vermiştir. "Alusi Hz. İbrahim'in Kürtlerden Atiye b. Ekrad'ın işaretini üzerine yakıldığını zikretmiştir. İbrahim'i yakmaya karar verdiklerinde onu önce hapsedi sonra Irak'ta Babil sınırında Enbat adındaki köylerden birinde ahır gibi büyük bir ev inşa ettiler. Yazar Acem Kürtleri Fars'ın Arapları değildir. Biz biliyoruz ki Kürt denilen insanlar ayrı bir soydur, Acem veya Arap değildir. Kürtlerin yapısı ve aslı konusunda ulema ihtilaf etmiştir. Bazıları Kürtler Arap'tır, bazıları değildir dedi. Sonra yazar Kürtlerin etnik kökenleriyle ilgili İbn Hallikan ve İbn Abdi'l- Bir'den rivayetleri aktarıyor. "Kürtler, Amr Mazikan b. Amir b. Ma es-Sema soyundandır, Acem topraklarına yerleştiler burada çoğaldılar ve çocuklarına Kürt denilir. Yazar, Kürtlerin aslıyla ilgili çok sayıda rivayeti nakletmiştir. Halid b. Velid, Muaz b. Cebel Abbas b. Abdülmuttalib ve Emeviler'in isimlerini zikretmiş ve bazı rivayetleri eleştirmiştir. Berzenci aşiretinin Hz. Hüseyin soyundan geldiğini söylemiştir. Ayrıca Meymun b. Caban el-Kürdi adında birisinin sahabelen olduğuna dair rivayetleri aktarmıştır."²¹

Kürt tarihiyle ilgili bazı araştırmacılar İslâm tarihinde Kürtlerin varlığı ve yeri konusunda ciddi tartışmalara girmişlerdir. Kürt araştırmacılar sahabeler arasında Kürtlerin de olduğunu iddia etmiş Meymun el- Kürdi diye bir isim ileri sürmüştür. Kaynak olarak da İbn'ül- Esir'in "Üsu'd el-Gâbe" eseri gösterilmiştir.

İslâmi kaynaklara göre Anadolu'nun güney kısmı el- Cezire içinde yer alıyordu. el- Cezire bölgesini fetheden Müslümanlar, Mezopotamya üzerinden Ermenistan'a saldırmaya başladılar. Müslümanlar için İslâm'ı yaymak çok önemli olduğu kadar, sürekli Bizans'ın yanında yer alan, Bizans'a askerlik yapan Ermenilerle mücadele etmek te önemliydi. İyaz b. Ganem,²² 639/ 640 yılında Bizans'a ait Mezopotamya'yı fethetmişti. Ermeniler üzerine yaptığı seferde Bitlis ve Ahlat'a kadar ilerlemiş ve Müslümanlar 655 yılında Erzurum'u ele geçirmişti. Müslümanların, Ermenistan'ı fethi, Mezopotamya'daki askeri ve siyasi gücü takviye amacını taşıyordu. Kafkasya ve Ermenistan Müslümanlar açısından stratejik bir önem ifade ediyordu.²³

Ermeniye, el- Cezire ve Cibal bölgesinde sayıları bilinmese de Kürt nüfusu ikamet ediyordu. Kürtler aşiretler şeklinde örgütlenmişti. Önemli bir kısmı Farslarla iç içeydi. Irak Kürtleri kısmen Bizans İmparatorluğunun İran Kürtleri ise Farsların hâkimiyeti altında yaşıyordu. "Kürtler, Sâsâni dönemi boyunca güç ve nüfuz kazanmış görünmektedir. Bu dönemin sonuna doğru, Batı İran'ın dağlık sınır alanlarının büyük bir kısmına yayılmış ve bölgedeki güçlerini pekiştirmişlerdi."²⁴ Müslümanlar, Hz. Ebubekir devrinden itibaren Sâsâni İmparatorluğu ile şiddetli bir şekilde çatışmaya başlamıştı. Müslümanlar Irak'a özellikle Musul

²⁰ Muhammed Tahir b. Aşur Tunûsî, Tahrir ve Tenvir, c. 20, Beyrut 2000, s. 147.

²¹ Âlûsî, Ruh'ul- Meâni, c. 9, Beyrut, 1415, s. 65, c. 13, 256, 257.

²² İyaz b. Ganem el-Fihri, Künyesi Ebu Sa'd'dır. 627' de Müslüman oldu. II. Habeşistan hicretine katıldı. İlk Muhâcirlerden olup Bedir, Uhut ve Hendek gazvelerinde bulundu. Yermuk Harbinde harbi yöneten beş komutandan biriydi. Ebu Ubeyde vefat edeceği esnada, onu Şam valisi vekaletine atadı. (Ölüm haberi Hz. Ömer'e gelince "Ebu Ubeyde yerine kimi vekil yaptı?" diye sordu. "İyaz!" denilince onu kabul edip vali olarak atandığını bir yazıyla ona bildirdi.) Kendisi çok salih, zahit, cömert, müsamahakar biriydi. Hz. Ömer onu Şam diyarı ve Hıms valisi yaptı. Altmış yıl yaşamıştır. Cezire'yi sulh yoluyla fethetti. Rakka, Urfâ, Habur, Suruç, Nusaybin, Malatya, Sincar, Diyarbakır, Silvan, Bitlis, Ahlat, Besni ve Ermeniye'yi fethetti.

²³ Walter e. Kaegi, Bizans ve İlk İslâm Fetihleri, (Çev. M. Özay), İstanbul 2000, s. 277, 295.

²⁴ Wadie Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, (Çev. İ. Çeken- A. Duman), İstanbul 1999, s. 27.

havalisine girdiklerinde Kürtlerle yüz yüze geldiler. Kürtler Müslümanlara karşı ya kendi aşiret güçleriyle ya da Sâsâni İmparatorluğu emrinde asker olarak savaşmaya başlamıştı. Ancak Kürtler Müslümanlarla girdiği savaşları her defasında kaybetti ve Müslümanların hâkimiyeti altına girdiler.

Dört Halife Devri'nde Kürtler

Hz. Ömer Devrinde Kürtler:

el- Cezire'nin Fethi:

Hz. Ebubekir döneminde Müslümanlarla Bizans ve Sâsâni İmparatorluğu arasında savaş hızlanmıştı. İslâm fetih orduları Sa'd b. Ebi Vakkas komutasında doğu'ya yöneldi ve Bizans İmparatorluğu hâkimiyeti altındaki Musul bölgesine girdi. M. 633 yılında Hire ve çevresi fethedildi. Sonra İslâm orduları Dicle ve Fırat arasındaki Anbar'ı fethettiler. Hz. Ömer, Sad'a mektup göndererek, "el- Cezire'nin bütün şehirlerine asker gönder, oraya üç komutan tayin et. Bütün Cezire'yi fethetsinler. Gayrimüslimler ya Müslüman olsunlar veya cizye versinler ya da savaş etsinler" dedi. O dönemde Cezire kavminin tamamı Hristiyandı." ²⁵ Bu emrin sonucu olarak Müslümanlar Bizans İmparatorluğunun Anadolu topraklarına yöneldi. El-Cezire'de Ömer b. Hattap zamanında İyad b. Ğanem tarafından fethedilmeyen bir yer kalmamıştı. O; Harran, er-Ruha (Urfa), er-Rakka, Karsıkısıya, Nusaybin ve Sincar'ı fethetti. el- Cezire'nin şehirleri sulh yoluyla, toprakları ise savaşla alınmıştır." ²⁶

Medain'in Fethi:

Hz. Ömer döneminde 636 Kadisiye Savaşı'ndan sonra Medain şehri fethedildi. İran Kisra'sı Yezdicerd ve beraberindekiler Hulvan'a çekildi. Buradan kaçan halk Celula'ya sığındı. Medain'in fethinden sonra Müslümanlar boşaltılmış evlere yerleştiler ve bir yıl kaldılar. Ancak bölgeye uyum sağlayamadılar. Bunun üzerine Kûfe şehri kuruldu.

Musul, Hulvan ve Tikrit'in Fethi:

Kürtlerin İslâm ordularıyla ilk temasları H. 18 tarihinde Hulvan ve Tikrit'in fethi esnasında başladı. "Ünlü Müslüman komutan Sa'd b. Ebi Vakkas, Hişam b. Utbe'yi H. 16 senesinde (Mart 637) Medain'in fethinden sonra Celula dağına gönderdi. Bölgedeki İslâm ordusu Fars ordusuna karşı büyük bir üstünlük sağladı. Müslümanlar hızla bölgeye hâkim oldular. Utbe, Musul'u fethetti ve buraya vali olarak Salih b. Ubâde'yi bıraktı. Utbe b. Ferkad sonra Tikrit'i ele geçirdi. Süraka b. Bukeyr, Mukan üzerine akınlar yaptı. Azra b. Kays, Şehrizer üzerine yürüdü." ²⁷

Hz Ömer'in meşhur komutanı "Sa'd b. Ebi Vakkas, Huzeyfe b. Yemânî'yi Hulvan'a gönderdi. Beraberinde iki bin atlı ve her ay askere vermek üzere bin dirhem tutarında erzak verdi. Ona Kürtlerle savaşmayı ve yolları düzeltmeyi emretti." ²⁸

"Hulvan kalesinin fethinden sonra Kürt halkı ile İslâm orduları arasında ilk defa doğrudan temas sağlandı. Hulvan kalesi Irak bölgesi ile dağlık bölge arasında sınır konumundaydı. 640'da el- Zevzan'ın Kürt emiri Müslümanlara haraç verdi ve İslâm otoritesini

²⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, Tarih-i Taberî, c. III, İstanbul, Tarihsiz, s. 447.

²⁶ el- Belâzuri, Fütûh'ul- Buldân, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 251; İbn-i Kesir, el-Bidâye ve'n -Nihâye, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1994, s. 126, 127, 159.

²⁷ İsrail Balcı, İlk İslâm Fetihleri, c. 7, İstanbul 2011, s. 244.

²⁸ İbn Miskeveyh, Tecârib'el- Ümem, c. I, Mısır 1916, s. 163.

kabul etti. Hz. Ömer, 642 tarihinde Azre b. Kays'ı Hulvan'dan Şehrızor üzerine gönderdi. Ancak bu amaç gerçekleşmedi. Sonra Ukbe b. Ferkad büyük bir orduyla bölgeye girdi, kanlı bir savaştan sonra Şehrızor Müslümanların eline geçti. Musul'un fethinden sonra buraya Salih b. Ubade emrindeki muhafız birlikleri yerleştirdi. Müslümanlar savaşta ve akrepler karşısında ağır kayıplar verdiler.”²⁹

el- Belâzuri, Musul çevresinin fethini şöyle özetlemiştir: “Ömer b. el- Hattab, yirmi yılında Utbe b. Ferkad es- Sülemi'yi Musul'a vali tayin etti. Ninova halkı onunla savaştı. Utbe, doğu tarafındaki kaleyi savaş yoluyla ele geçirdi. Dicle'nin diğer tarafına geçti, oradaki diğer kalelerin halkı, yerlerinde kalacakların cizye ödemeleri, isteyen de çekip gitmesine izin verilmesi şartıyla onunla anlaştı. Utbe, Musul'da manastırlar buldu; buradakiler cizye ödemek şartıyla onunla anlaştılar. Daha sonra el- Merc ve köylerini, Bâhüzerâ topraklarını, Bâazrâ'yı, Hibton, el- Hannane'yi, el-Ma'alleyi, Dâmir ve Kürtlerin bütün kalelerini fethetti. Daha sonra Hazze'ye bağlı Bâneasa'ya geldi ve orayı da fethetti. Musul muhafız kuvvet komutanı Salih b. Ubâde el- Hamdani, eş Şeharice tepesi ve Benil- Hırreyn diye bilinen es- Selak'a geldi. Bu yerlerin hepsini fethetti. Müslümanlar buralara tamamen hâkim oldular. Urumiye, Musul fetihlerindedir; burasını Utbe b. Ferkad fethetti.”³⁰

İbn Esir, Musul çevresinin fethini biraz daha farklı olarak şöyle özetlemiştir: “Denildiğine göre Ömer b. Hattab, Utbe b. Ferkad'ı Musul üzerine gitmekle görevlendirmiş ve orayı H. 20 yılında fethetmiştir. Utbe, Musul'a gelmiş; Ninova halkı kendisiyle savaşmış sonunda “doğu kalesi” olarak bilinen Ninova kalesini kılıç zoruyla fethetmiştir. Dicle'yi geçtikten sonra “batı kalesi” diye bilinen Musul'un halkı, ona cizye vermek üzere barış anlaşması yapmıştır. Daha sonra el- Mercî, Banhezra, Bâazrâ, Hibton, Dasin ve Kürtlere ait bütün sığınakları da fethetmiş. Bu arada Kardâ, Bâzebdî ve Musul'a bağlı bütün kasabaları da ele geçirmişti. Bunun sonucu olarak Müslümanlar bölgeye tamamen hâkim oldular. Böylelikle bütün bunlar da Müslümanların egemenliği altına girmiş oldu.”³¹

İbn Haldun, Tarihi İbn Haldun'da bölgenin fethiyle ilgili şu bilgiyi vermiştir: “Ömer devrinde (H. 20) Utbe b. Ferkad, Musul ve Cebel-i Ekrad-ı fethetti ve halkı cizyeye bağladı. Utbe, Şehrızor ve Damgan'ı fethetti. Kürtlerden birçoğunu katletti. Onlardan haraç ve cizye aldı. Sa'd, Huzeyfe b. Yemânî'yi komutan olarak Hulvan'a gönderdi. O, Kürtlerle savaştı. Sonra da onları ıslah etmekle ve yolların güvenliğini sağlamakla görevlendirildi.”³²

Şehrızor, es-Sâmegân, Darâbâz ve Tikrit'in Fethi:

“Utbe b. Ferkad, et- Tirehan ve Tikrit'i fethetti; Tikrit halkına, canları ve malları için eman verdi. Daha sonra Bâcerma ilçesine, oradan da Şehrızor'a geldi. Hulvan valisi Azre b. Kays, Ömer'in halifeliği zamanında Şehrızor'u fethetmeye teşebbüs etti; ancak buna muvaffak olamadı. Daha sonra Utbe b. Ferkad buraya yürüdü ve Hulvan antlaşması şartlarına göre, burayı savaştıktan sonra fethetti. Burada akrepler, Müslümanlardan bir kimseyi soktuğunda, o kimse hemen ölüyordu. es- Sâmağan ve Dârâbaz halkı, cizye ve haraç ödenmesi, onlardan kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması ve gidecekleri yoldan alıkonulmaması şartıyla Utbe ile anlaştı.

Şehrızor, es-Sâmegân ve Darâbâz, Utbe b. Ferkad es-Sülemî'nin fethettiği yerlerdendir. O, bu bölgeleri fethetti ve Kürtlerle savaştı; onlardan bir zümreyi öldürdü; sonra

²⁹ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, İstanbul 2011, s. 124- 126; İsrail Balcı, İlk İslâm Fetihleri, İstanbul 2011.

³⁰ el- Belâzuri, Fütuh'ul- Buldân, s. 476, İbn'ül- Esir el- Kâmil, c. 2, s. 480.

³¹ İbn'ül- Esir el- Kâmil fit-Tarih, (Ter. A. Özeydin) c. 2, İstanbul 1987, s. 480.

³² İbn-i Haldun, Tarihi İbn Haldun, c. 2, s. 107, c. III, s. 23, Beyrut 1971, İbn'ül- Esir el- Kâmil, c. 2, s. 230, (Şamile)

Ömer'e şu mektubu yazdı: "Yaptığım fetihlerle Azerbaycan'a kadar ulaştım." Bunun üzerine Ömer, onu Azerbaycan'a; Herseme b. Arfece'yi de Musul'a vali tayin etti.³³

Aynı bilgi İbnü'l- Esir'de biraz farklı anlatılmıştır. "Hz. Ömer, Azre b. Kays'ı Hulvan valiliğine tayin ettiğinde Şehrizar'u fethetmeye çalışmış, fakat netice elde edememişti. Utbe b. Ferkad Şehrizar'u fethetmiş ve onlarla Hulvan halkıyla yapmış oldukları barış anlaşması gibi bir anlaşma akdetmişlerdi. Ancak buradaki akrepler Müslümanlara çok zarar verdi. Sâmegan, Dârabaz halkı cizye ve haraç ödemek üzere Müslümanlarla anlaşmışlardı. Yine bu bölgede Kürtlerden çok kimse öldürülmüştü."³⁴

Ahvaz ve Beyruz'un Fethi:

Basra valiliğini vekâleten yürüten Muğire b. Şu'be, Ahvaz üzerine sefer düzenledi ve Merzuban Birvaz ile şavaştı. Ebu Musa, Basra valisi olunca Sûku'l- Ahvaz ve Nehr-i Tira'yı fethetti. Ardından Menazır, Sus, Tuster, ve Ramhürmüz gibi şehirler birer birer Müslümanların eline geçti. Böylece Huzistan eyaletinin fethi büyük oranda tamamlanmış oldu.

"Hicretin yirmi ikinci yılında, Hz. Ömer cenge asker göndermesi gerektiğini gördü. Çünkü her yönden, cenk edici kişilerden birçok asker Hz. Ömer'in katında toplanmıştı. Onları bir cepheye göndermek diledi. Onun yakınlarında düşman yoktu. Hz. Ömer'e: "Ahvaz sınırında ve Fars arasında Kürtler yaşamakta olup yol kesicilik, hırsızlık etmektedirler. Henüz Müslüman olmamışlardır. Ve Müslümanlarla toplanıp gelmezler, şehir ve köylerde ve illerde bulunan Müslüman askerler de onlarla ilgilenmezdi." Hz. Ömer de Hz. Seleme b. Kays'ı çağırttı. Ona, o Kürtlerin haberini verdi. Ve: "Şimdi benim katımda birçok Arap kabilesinden savaşı ve cenk erenleri vardır. Onları al Kürtlerin cengine git. Onları Müslüman ederek onların zahmetini Müslümanların üstünden gider. Eğer düşmanlık görürsen önce cenk yapma. Önce onları İslâm dinine davet et. Eğer Müslüman olurlarsa kabul et. Eğer İslâm'ı kabul etmezlerse haraç iste. Eğer ona da uymazlar ise cenk et." Hz. Ömer öğütlerini tamamlayıp Seleme b. Kays'ı o erenleriyle gönderdi. Seleme askeri alıp gitti. Kendisi çok bahadır ve savaşıydı. O hemen Kürt askerlerinin bulunduğu yere erişti. Onları İslâm'a davet etti, onlar Müslüman olmadılar, haraç istedi kabul etmediler. Onlarla savaş yaptı, onları bozguna uğrattı, çok askerini kırdı. Çok ganimet ele geçirdi. Beşte birini ayırıp zafer haberiyle Hz. Ömer'e gönderdi.³⁵

Yukarıdaki bilgi İbn'ül- Esir tarihinde daha güzel rivayet edilmiştir. Bu bilgi aynı zamanda Müslümanların amacını ve İslâm fetih politikasını en veciz şekilde anlatmıştır. "Hz. Ömer'in huzurunda İslâm askerleri toplandıkları zaman Hz. Ömer, hemen onların başına ilim ve fıkıh erbabından birini emir olarak tayin ederdi. Müslümanlardan bir grup Medine'de toplanınca Hz. Ömer, Seleme b. Kays el- Eşcai'yi çağırdı ve şöyle dedi: "Allah'ın adıyla ve besmele çekerek yola çık. Allah yolunda Allah'a savaş açmış kişilerle çarpış, onları İslâm'a davet et. Eğer davetimize icabet edip evlerinde otururlarsa zekat al fakat ganimetlerden pay ayırma. Ancak sizinle birlikte onlar da Müslüman olarak savaş ve gazaya çıkarlarsa onlara ganimetten pay ayır. Sizin lehinize olan onların da lehine olsun, sizin aleyhinize olan onların da aleyhine olsun. Şayet düşmanlar davetinizi kabul etmezlerse cizye al. Müslüman olmayı ve cizye vermeyi ret ederlerse o zaman onlarla savaş. Eğer düşmanlarınız bir kaleye sığınıp da

³³ el- Belâzuri, Fütûh'ul- Buldân, s. 478, 480.

³⁴ İbn'ül- Esir, el- Kâmil fit Tarih, c. 3, s. 44.

³⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir'üt-Taberî, Tarih-i Taberî, (Ter. Faruk Görtunca), İstanbul, tarihsiz, c. III, s. 515.

size Allah ve resulünün hükmü üzerine teslim olmayı teklif ederlerse onların bu tekliflerini kabul etme. Onlarla savaşırken zulmederek insanları öldürmeyiniz. Aynı şekilde çocukları öldürmeyiniz ve kulak burun gibi organları kesmeyiniz.”³⁶

“Hz. Ömer’in görevlendirdiği Seleme b. Kays el- Eşcai ve adamları, gaza için yola çıktılar. Yolları üzerinde müşrik Kürtlerden bir düşman grubuna rastladı ve onları İslâm’a girmeye veya cizye vermeye davet ettiler. Kürtler, davete icabet etmedi. Bunun üzerine onlarla savaşıp onları hezimete uğrattılar. Askerlerini öldürüp geri kalanlarını, kadın ve çocuklarını esir aldılar. Çok fazla ganimet ele geçirdiler. Onları kendi aralarında pay ettiler. Sonra Seleme fetih müjdesini ve içinde mücevher de bulunan ganimetleri Hz. Ömer’e gönderdi”³⁷. Aynı bilgi İbn Haldun tarihinde şu şekilde yer almıştır: “Seleme b. Kays düşman müşrik Kürtlerle karşılaştı. Onları İslâm’a veya cizye vermeye davet etti. Onlar karşı çıktılar. Onlarla savaştı ve onları hezimete uğrattı.”³⁸

Taberî bu olayı şöyle rivayet etmiştir: “Atlar Kûr’a vardığı zaman Kürtlerden bir grup Beyruz’da toplandı. Hz. Ömer, Ebu Musa’dan; “Basra’yı elinde tutmasını ve Müslümanlara arkadan bir hücum olmamasını” istemişti. Ebu Musa’ya karşı Fars ehli ve Kürtler tuzak kurdu. Sonuçta Müslümanlar savaşı kazandı ve Beyruz’u aldılar. Cafer b. Avn’dan rivayetle: Biz düşmanlarımız olan Kürtlerle karşılaştık, onları İslâm’a çağırdık ve onlara zimmet verdik. Savaşta Araplar sağda, Fars ve Kürtler soldaydı. Farslar ve Kürtler Müslümanlara karşı hücum geçtiler. Müslümanlar onlara karşı savaştı çünkü onlar haraç vermedi ve Müslümanlara yardım etmediler. Sonuçta müşrikler yenildi ve yüz üstü kaçtılar. Savaşta onlardan üç yüz kişi öldürüldü.”³⁹

Ahvaz ve Beyruz’un fethi İbnü’l- Esir’de şöyle anlatılmıştır: “Atlılar civara dağıldıktan sonra Beyruz’da Kürtlerden ve diğer kavimlerden büyük bir ordu toplanmıştı. Hz. Ömer, Ebu Musa’ya ta Basra’nın öbür yakasına kadar gidip oraların tamamen emniyete alınmasını emretmişti. Müslümanlara arkadan yapılacak saldırı engellenecekti. Ebu Musa, Kürtlerin Beyruz’da iyice toplanmalarını beklemiş ve sonra oraya doğru yola çıkmıştı. İki ordu ramazan ayında, Nehri Tira ve Menâzir şehirleri arasında karşılaştılar. El- Muhâcir b. Ziyad ve Ebu Musa savaşa hazırlanmıştı. Aralarında şiddetli çatışmalar meydana geldi. Muhâcir büyük çatışmalardan sonra öldürüldü. Müşrikler acze ve ümitsizliğe kapılarak, zillet ve korku içinde kalelere sığındılar. Beyruz şehri fethedilerek büyük ganimetler ele geçirildi.”⁴⁰

Taberî’den rivayetle İbn Kesir diyor ki: “Kürtlerden bir topluluk ile Farslardan bir topluluk birleşmişlerdi. Ebu Musa, Tira nehrine yakın Beyruz topraklarında onlarla karşılaşmış, üzerlerine hücum etmiş ve onları İsfahan’a kadar kovalamıştı. Onlarla yapılan savaşta, yerine komutan olarak Rebi b. Ziyad’ı bıraktı. Kardeşi Muhâcir öldürüldükten sonra Rebi bunlarla yapılan savaşa komuta etmeye başladı. Savaş Müslümanların lehine döndü, kızıştı ve Cenâb-ı Allah’da kâfirleri hezimete uğrattı. Savaştan sonra elde edilen ganimetlerin beşte biri ayrıldı ve bu kısım fetih müjdesiyle birlikte Hz. Ömer’e gönderildi.”⁴¹ İbn Haldun ise savaşlardaki Kürt ağırlığına dikkat çekmiştir. “Beyruz ve Ahvaz’ın fethinde Acemler savaş için toplandı. Onların çoğunluğu Kürtlerdi.”⁴²

³⁶ İbn’ül- Esir, el- Kâmil fi’t Tarih, c. 3, s. 53, 54.

³⁷ İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’t-Tarih, c. 3, s. 54.

³⁸ İbn Haldun, Tarihi İbn Haldun, c. 2, s. 124.

³⁹ Muhammed Cerir et -Taberi, c. 3, s. 143, c. 2, s. 555, 558. (Şâmile)

⁴⁰ İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’t-Tarih, c. 3, s. 51, 52.

⁴¹ İbn-i Kesir, el-Bidâye ve’n- Nihâye, c. 7, s. 219.

⁴² İbn Haldun, Tarihi İbn Haldun, c. 2, s. 124.

Ahvaz ve Menâzir'in fethi esnasında ünlü İranlı komutan Hürmüzan Müslümanlara komutanlık eden Ahnef b. Kays'a yenildi. Hürmüzan yakalandı, onunla anlaşma yapıldı ve Medine'ye halifenin yanına gönderildi. Hürmüzan'ın yenilmesiyle Yezdicerd'in Arapları ülkesinden çıkarma ümidi suya düştü. "İran'ın fethi sırasında Müslümanlar Hürmüzanla anlaşmıştı. Ancak Hürmüzan anlaşmayı bozdu. Kürtlerden yardım istedi fakat askerleri ona yardımcı olmadı. Sonuçta Hürmüzan yenildi. Hürmüzan'la eski şartlar geçerli olmak üzere anlaşma yaptılar. Müslümanlar Kürtleri kabul etmekle birlikte, onun onların yanına gelmesine bir şey demiyorlardı."⁴³

İsfahan ve Çevresinin Fethi:

İran Kısra'sı Yezdicerd, Müslümanlar karşısında ağır yenilgiler aldı ve Rey'den İsfahan'a kaçtı. Onu takip eden Abdullah b. Budeyl, İsfahan'a doğru sefere çıktı. İsfahan şehri cizye ödemeyi kabul edip teslim oldu.

"H. 23 yılında Ebu Musa el-Eş'ari (r.a.) İsfahan'dan geri döndü. İsfahan'a bağlı yerlerin tamamını fethetmişti. Hz. Ömer, arkadan bir baskın olmaması için Ebu Musa'ya ordu ile Basra civarındaki anlaşma yapılan yerlere kadar uzanmasını emretmişti. Asker Küver (Basra'ya bağlı bir şehir)'den hareket edince, Beyruz şehrinde Kürt ve diğer gayri Müslimlerden bir ordu toplandı. Hz. Ömer'in korkusu da burada bir ordu toplanması idi. Zira o zaman Müslüman ordusu kâfirler tarafından çevrilmiş olacaktı. Ebu Musa durumdan haberdar olduğu için iyice toplansınlar diye önce ağır aldı. Ramazan ayında da Beyruz şehrine geldi. İki ordu Teyrâ Nehri ile Menâzir arasında karşılaştı. İran ve Kürtlerin kahramanları Müslümanları kandırıp pusuya düşürmek için orada toplanmışlardı. Muhâcir b. Ziyad ölüye sürülen kâfur kokusunu sürmüş ve şehit olmaya niyetlenmiş olarak geldi ve Ebu Musa'ya; "Bu gün oruçlulara yemin ver de geri dönmesinler" deyip orucunu açtı. Böylece kardeşinin kendisini ölüm yolundan alıkoymasına engel olmak istedi. Öne geçip şehit olana kadar savaştı. Allah müşriklere bir korku saldı, korkuyla kaleye sığındılar. Ebu Musa oradan İsfahan'a vardı. Orada Cey şehrinin kuşatan Kûfe ordusuyla karşılaştı. Rebi b. Ziyad komutasındaki ordunun Beyruz'u fethetmesinden sonra Basra'ya döndü. Sonra Hz. Ömer'e gidecek elçileri seçince, Aneze kabilesinden Dabbe b. Muhsan kendisinin de bu delegelere katılmak istediğini söyledi. Ebu Mûsa kabul etmeyince gelip Hz. Ömer'e şikayet etti. Ebu Mûsa da bir mektupla onu Hz. Ömer'e şikayet etti."⁴⁴

İsfahan'ın alınmasından sonra Müslümanlar Fâris şehrine akınlar yaptılar. Burası stratejik yolların birleştiği bir kavşakta bulunuyordu. Aynı zamanda Zerdüşt inancına ait ateşgede tapınağının merkezi olması bakımından Sâsaniler için önemli bir noktaydı. "Ömer b. Hattab, yirmi iki yaşındaki el- Carud el- Abdî'nin Fâris kalelerine karşı gönderilmesini emretti. O, Hurre ile Şiraz arasındaki bir yokuşta, seher vakti abdest bozmak için askerlerinden ayrılarak yanındaki su kabıyla birlikte geri kalmıştı. Kürtlerden bir zümre onun etrafını sardı ve kendisini öldürdü. Bundan dolayı o yokuşa el- Cârud yokuşu denildi."⁴⁵

⁴³ İbnü'l- Esir, el- Kâmil fi't-Tarih, c. II, s. 498, 499; c. 3, s. 44, 48.

⁴⁴ İmam Zehebi, İslâm Tarihi, (Ter. M. Can) , İstanbul 1991.Tercümede Kürt kelimesi bir yerde kurt sonra kült olarak yapılmıştır.

⁴⁵ el- Belâzuri, Fütûh'ul- Buldân, s. 564.

Fesâ ve Dârabecird'in Fethi:

“Hicri 23 yılında Sâriye b. Zünem ed-Düeli, Fesâ ve Dârabecird'e doğru yola çıkarak düşmanlara yakın yere karargâhını kurmuş ve onları muhasara etmişti. Düşman askerleri her yandan yardımlar almış, toplayabildiği kadar çokça asker toplamıştı. Ayrıca İran Kürtleri de onlara katılıp büyük bir ordu meydana getirmişlerdi. Müslümanlara karşı büyük bir ordu birikmiş ve bu orduya İran'ın dört bir yanından askerler katılmıştı. Hz. Ömer savaştan bir gece önce rüyasında gündüzün tam ortasında Müslüman askerlerin İranlılarla savaşa tutuştuklarını ve o anda içinde buldukları durumu görmüştü.”⁴⁶

“Hz. Ömer (r.a.) hutbe okurken birden: "Ya Sariye, dağa dağa!" diye bağırıyordu. (İşte hadise, Seyf b. Ömer, Ebu Ömer Disâr b. Ebi Şebîb, Ebu Osman ile Ebu Amr b. el-Alâ aracılığıyla Mazinoğullarından birinden şöyle dediklerini anlatır: “Hz. Ömer (r.a.), Sâriye b. Züneym ed-Düeli'yi Fesâ ve Darabecird şehirlerini zabta yolladı. O da varıp kuşattı. Sonra imdat istediler de her taraftan toplanıp birleştiler ve Sariye'ye saldırdılar. Ömer o gün cuma namazının hutbesini okuyordu. Birden; "Ya Sariye! Dağa, dağa!" diye bağırıyordu. Harp günü olduğunda Müslümanların yanı başında bir dağ vardı. Eğer bu dağa sığınabilseler, düşman onlara tek bir taraftan hücum edebilirdi. Onlar da hemen dağa varıp sırtlarını dağa verip onlarla çarpışmaya başlayarak müşrikleri yendiler. Sâriye büyük bir harp ganimeti elde etti. Bunlar arasında bir sepet dolusu cevher (maden) de vardı. Sâriye ordudakilerden bu cevheri Ömer'e hediye etmelerini istedi. Onlar da onu bağış olarak verdiler. Sâriye de onu fetih müjdesiyle beraber Hz. Ömer'e yolladı. O zaman elçilerin ve delegelerin mükafatlandırılması ve ihtiyaçlarının karşılanması adet idi.”⁴⁷

Basra'da Müslümanların komutanı Kays b. Seleme, kuzeydeki Kürtleri İslâm'a kazandırmak için görevlendirildi. Onlar üzerine yürüdü ve kısa zamanda itaat altına aldı. Kays b. Seleme, Kürt kabilelerinden alınan ganimetler arasında bulunan bir mücevheri Hz Ömer'e gönderdi.

“Sâriye b. Zünem, Fesâ ve Darabecird'e doğru yola çıktı. Düşmanlara yakın yerde karargâh kurdu ve onları muhasara etti. Düşman askerleri her yerden yardım aldı ve çok asker topladı. Ayrıca İran Kürtleri de onlara katıldı ve Müslümanlara karşı büyük bir ordu oluştu.”⁴⁸

“639 - 644 yılları arasında Kürtler Farslarla birlikte Ahvaz'ı, Fesâ'yı ve Darabecird'i İslâm ordularına karşı savundular. Farslarla birlikte ciddi oranda can ve mal kaybına uğradılar. Hz. Ömer döneminde bazı Kürtler Orta Kerha bölgesini (Saymara ve Masabazan) işgal ettiler. Bunun üzerine halife, Kays b. Seleme el- Eşca'i'yi bu Kürtler üzerine gönderdi ve aralarında şiddetli bir savaş meydana geldi.”⁴⁹ Kadisiye Savaşı'na benzeyen bu büyük savaştan sonra Fâris, Nebendecan, Errecan, Şiraz, Fesâ ve Dârebceird Müslümanlar tarafından fethedildi.

Müslüman fatihler İran'ın iç bölgelerinde fetihleri sürdürdüler. Tüster sulh yoluyla fethedildi. Sonra Ebu Mûsa, Cündişapur üzerine yürüdü. Halkı eman diledi. “Abdullah b. Amir'in fethettiği yerler arasında, Senbil ile Zutt da bulunmaktadır. Bu iki yerin halkı kâfir oldular. Bu bölgenin Kürtleri onlarla birleştiler. Abdullah, şiddetli bir savaştan sonra İyzec'i fethetti.”⁵⁰

el- Medâini'den rivayetle Hz. Ömer, Adiy b. Ertah'a bir mektup yazıp Faris'te vergi toplama konusunda doğan sorunlarla ilgili bilgi verdi. Hz. Ömer dedi ki:“Fasr'taki vergi

⁴⁶ İbnü'l- Esir, el- Kâmil fi't-Tarih, c. III, s. 48.

⁴⁷ İmam Zehebi, İslâm Tarihi, (Ter. M. Can), İstanbul 1991, c. 6, s. 826.

⁴⁸ İbn'ül- Esir, el- Kâmil fit-Tarih, c. 3, s. 48, İbn Kesir, el- Bidâye ve'n- Nihâye, c. 7, s. 216.

⁴⁹ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, İstanbul 2011, s. 126.

⁵⁰ el- Belâzuri, Fütûh'ul- Buldân, s. 554.

tahsildarının icraatları hakkındaki bilgi bana ulaştı. Meyveleri topluyor sonra halka fiyatından yüksek bir fiyatla satıyorlar. Kürtlerden bir grup ise yol kesip gelip geçen halktan öşür adı altında haraç topluyor.” Halife bu durumu öğrendi ve valiyi uyardı: “Bu konuda eğer hata yaparsan ya da yapılanlardan razı olursan başına büyük bir bela gelecek. İnsanlardan topladıklarını geri ver ve insanlara iyilik yap” dedi. Beşir b. Safvan ve Abdullah b. Aclâni’yi denetim için bölgeye gönderdi.”⁵¹

Azerbaycan’ın Fethi:

“Hz. Ömer, Huzeyfe b. el- Yemânî’yi Azerbaycan’a vali olarak tayin etti. Huzeyfe yola çıktı ve Azerbaycan’ın merkez şehri olan Erdebil’e geldi. Burada şehrin merzubanı oturur ve bölgenin vergileri ona gönderilirdi. Merzuban, Bâcervan, Meymez, en-Nerir, Serat, eş- Şiz, el- Meyaniç halkı ve başkalarından müteşekkil savaşçıları ona karşı topladı. Müslümanlar günlerce çok şiddetli bir şekilde savaştılar. Huzeyfe b. el- Yemânî tarafından Azerbaycan’ın merkezi Erdebil alındıktan sonra bölge halkıyla yapılan anlaşma şöyle özetlenmiştir: “Azerbaycan halkı adına, sekiz miskal ağırlığında sekiz yüz bin dirhem vergi ödenmesi; onlardan kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması, ateşgede mabetlerinin yıkılmaması, Belâsecan, Sebelan ve Sâtervedan Kürtlerine dokunulmaması, bilhassa eş-Şiz halkının bayramlarında oynamalarına ve ortaya çıkartmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmaması şartıyla Huzeyfe ile anlaştı.”⁵²

2- Hz. Osman Devri:

Hz. Ömer’den sonra halife olan Hz. Osman devrinde İslâm fetihleri artarak devam etti. Müslümanlar İran ve Kafkasya’da fetih faaliyetlerini sürdürdü. Hz. Osman devrinde 645-646 yıllarında Müslüman fatihler Ermeniyye’ye girdiler. Güney Azerbaycan’ın büyük bir kısmı siyasi olarak Müslümanların hâkimiyeti altına girdi. “Vali Rebia oğlu Selman, Arran üzerine yürüdü, Karabağ’daki Baylakan şehrini fethetti. Arran’ın başkenti Berdaa ahâlisi teslim oldu. İslâm ordusu Sakasin gibi sancak ve kasabaları da kolayca aldı. Bu arada Balascan Kürtleri Araplara karşı isyan ettilerse de yenilip haraca bağlandılar. Fakat çok geçmeden Balascan Kürtleri Araplara karşı yine isyana başladılar. İsyanı Basra valisi Ebu Mûsa bastırdı.”⁵³

“H. 25 (M. 647) yılında Selman b. Rebia, Erran üzerine yürüyüp Baylakan kalesini sulh yoluyla ele geçirmiş ve halkın canına, malına, şehirlerin surlarına dokunmamak üzere sulh yapmış ve onların da cizye vermelerini şart koştumuştur. Daha sonra Selman b. Rebia, Berzaa şehri üzerine yürüdü ve karargâhını Sursûr denilen yere kurdu. Selman buranın halkıyla günlerce çarpıştı, civar köyler üzerine sayısız saldırılar düzenledi. Bunun üzerine Baylakan halkıyla yaptıkları sulha benzer bir sulh yaptılar ve şehre girdiler. Askerler şehrin varoşları üzerine yöneldi ve buraları da fethettiler. Balascan Kürtleri İslâm’a davet edilmişti. Bunlar Selman’a karşı koymuş, onunla çarpışmış ancak yenilince bir kısmı cizye ödemiş ve bir kısmı da zekat ödemeyi kabul etmişti. Sonra Selman, Şemkur üzerine yürüdü ve orayı da fethetti.”⁵⁴

“Hz. Osman halife olunca, üç yıl Ebu Mûsa’ya dokunmayıp dördüncü yıl onu azletti. Hz. Osman’ın halifeliğinin üçüncü yılında İyzec halkı ile Kürtler eski dinlerine tekrar döndüler. Bunun üzerine Ebu Mûsa, insanları oraya cihada davet edip cihadın faziletlerinden birinin de

⁵¹ el- Belâzuri, Ensâb el- Eşraf, c. 3, Beyrut 1976, s. 80.

⁵² el- Belâzuri, Fütûh’ul- Buldân, s. 468.

⁵³ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kürtleri, Ankara 1964, s. 6-18. F. Kırzioğlu bölgede yaşayan Kürtlerin Türk kökenli olduğu iddia ediyor.

⁵⁴ el İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’t-Tarih, c. III, s. 91.

yaya olarak gitmek olduğunu söyledi. Bu yüzden bir kısım asker hayvanlarından inip yaya gitme kararı aldı. Diğerleri ise: "Hayır acele edemeyiz, Ebu Mûsa ne yapacak bakalım, eğer sözü ameline uyarsa biz de ona uyarız" dediler. Savaşa çıkma günü Ebu Mûsa kırk katıra harp eşyasını yükleyip çıkınca, bunlar hayvanların yularını tutup onu kınadılar ve terk ederek gidip Hz. Osman'a şikayette bulunarak, onun istifasını istediler. "Bunun yerine büyük küçük kimi tayin edersen et, Ebu Mûsa'dan daha iyi olur." dediler. Hz. Osman da onu azledip yerine Abdullah b. Amir'i getirdi."⁵⁵

"Hz Osman zamanında Malik b. Eşter, Hire ve Kûfe arasında komutanlık yapıyordu. Hz. Ali taraftarı olduğu için Hz. Osman'a biat etmeyerek Osman ve Ali arasındaki çekişmeye taraf oldu. Açıkça Hz. Ali'yi destekledi. Emevi ailesini zorla Müslüman olmak ve hicret etmekle suçladı. Malik b. Eşter, Irak ve Cezire bölgesinin tamamını Ali adına kontrol etmeye uğraştı. Kûfe'de Cuma namazını kendisi kıldırdı. Hz. Osman'ın halifeliği bırakması için mücadele etti. Malik, Kûfe ve Hire arasını da ele geçirdi."

"Malik el- Eşter, komutanı Hani b. Ebi Haye b. Alkame'yi bin atıyla Hulvan vadisinde ve dağlarda yolların güvenliğini sağlamakla görevlendirdi. Dinever çevresinde Kürtlerle karşılaştı. Onlar bölgede fesat çıkarmıştı. Onlarla çatışmaya girdi. Onların büyük bir bölümünü öldürdü. Malik b. Eşter, Yezid b. Hacıye el Teymi'yi Medain'e vali olarak görevlendirdi. Halktan vergi almadı sadece güvenliği sağladı. Malik, Kûfe'ye girdi ve vali Ebu Mûsa'dan kendisine itaat etmesini istedi. Malik bölgenin tamamını almak istedi. Hz. Osman bu durumu öğrendiğinde bu halin çok kötü olduğunu söyledi ve onları itaate çağırdı."⁵⁶

3- Hz. Ali Devri:

Hz. Ali'nin halifelik dönemi sıkıntılı geçti. Müslümanlar arasında iç savaş yaşandı. Halife bütün Müslümanları egemenliği altına alamadı ve merkeziyetçi bir yönetim kuramadı. Buna rağmen Müslümanlara adaletli bir yönetim kurmak için çaba sarf etti. Halifenin vali seçmesi, denetlemesi ve Kürtlerden vergi toplama politikası buna güzel bir örnektir. Kürtlerle ilgili olarak işaret edilmesi gereken bir nokta ise ilk defa Hz. Ali döneminde Kürtlerin aktif olarak Müslümanların gündemine girmesidir.

"Ali b. Ebi Talib, el- Eş'as'ı Azerbaycan'a vali tayin etti. O Azerbaycan'a gelince, halkının çoğunun Müslüman olduklarını ve Kur'an okuduklarını gördü. O divanlardan atâ alan Araplardan bir zümreyi Erdebil'e yerleştirdi; burayı şehir haline getirdi ve cami yaptırdı."⁵⁷

"Hz. Ali, Ziyad'a yanında topladığı malı taşınması için elçi gönderdi. (Ziyad b. Hafsa Kürtlerden haraç toplamak için bir temsilci gönderdi.) Ziyad "Kürtler vergiyi eksik veriyorlar ben de eksikliği tamamlamak için onları zorluyorum ve eksikliği tamamliyorum. Bu durumu Emir el-Mü'minin'e haber verme" dedi. Elçi geldi ve Hz. Ali'ye durumu aynen aktardı. Hz. Ali, Ziyad'a bir mektup yazdı. "Senden elçim bana geldi, Kürtleri icbar ettiğini haber verdi. İyi bil ki bana ulaşmasını istemediğin haber bana ulaştı. Allah'a doğru söyleyen birisi olarak Allah'a yemin ediyorum ki, eğer senden Müslümanların vergisine dair bir hıyanet anlaşılırsa- az olsun çok olsun- önemsiz işler sana ağır gelecek, azıcık malın bile senden uzaklaşacak, hakir görülecek şekilde sana şiddetli davranırım" dedi.⁵⁸

"İbn Cerir'in sahih bir rivayette anlattığına göre Hz. Ali, hicretin otuz sekizinci senesinde Nehrevalılarla savaşmıştır. Hirrit (Hirris) b. Raşid en-Nâci, bu senede Hz. Ali'ye başkaldırmıştı. Hirrit'in beraberinde kendi kavmi olan Beni Nâciye kabilesinden 300 kişi vardı.

⁵⁵ Ebu'l- Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el- Cevzi, c. 5, Lübnan 1995, s. 4.

⁵⁶ el- Belâzûrî, Ensâb' el- Eşraf, c. 2, s. 273.

⁵⁷ el- Belâzuri, Fütûh'ul- Buldân, s. 473.

⁵⁸ el- Belâzûrî, Ensâb' ül- Eşraf, c. 1, s. 190, 191.

Hirrit, arkadaşlarıyla beraber Basra beldesine doğru harekete geçti. Hz. Ali de peşlerine Makal b. Kays'ı, sonra da Halid b. Madan et-Ta'f'yi gönderdi. Halid, dindar, güçlü, kuvvetli ve salih bir kimseydi. Hz. Ali, Halid b. Madan'ı yola çıkarırken Makil'in sözlerini dinlemesini ve ona itaat etmesini emretti. Halid ve beraberindekiler, Makal'le buluşunca birleşip tek bir ordu haline geldiler. Sonra Hirrit ve arkadaşlarının peşine düştüler. Aramaya başladılar. Ramhürmüz dağlarına vardılar. Hirrit ve adamlarına karşı saf tuttular. Makil b. Kays, birliğinin sağ cenahına Yezid b. Dabbi'yi komutan yaptı. Kendisi de beraberindeki Araplarla birlikte sağ cemahta durdu. Kendisine tâbi olan Kürtleri ve dağlıları da sol cemahta yerleştirdi. Makil b. Kays, ilerleyip askerlerine hitaben şöyle bir nutuk îrad etti: «Ey Allah'ın kulları! Karşımızdaki adamlara önce siz vurmayın. Onlar savaşa başlamadıkça siz başlamayın. Gözlerinizi yumun ve konuşmalarınızı azaltın. Kendinizi mızrak vurmaya hazırlayın. Size bu vesileyle sevap verileceğini müjdeliyorum. Çünkü sizler, dinden çıkan bir fırkayla, haraç vermeyen dağlılarla savaşmaktasınız. Hırsızlar ve Kürtlerle savaşmaktasınız. Size saldırıldığında sizler de tek adam gibi hep birlikte şiddetlice saldırın.» Bundan sonra Makil, bineğini iki defa hareket ettirdi. Üçüncüde düşmana karşı saldırıya geçti. Biz de onunla birlikte topluca saldırdık. Allah'a yemin ederim ki o, dinden çıkanlar karşımızda bir saat dahi dayanamadılar. Sonra kaçıp gittiler. Biz de o ayak takımlarını ve Kürtleri öldürdük. Müslümanlardan yetmiş kişi şehit oldu. Onlardan üç yüz civarında adam öldürmüştük. Hirrit de yenik düşüp kaçmış, israf mıntikasına sığınmıştı.”⁵⁹

el Belâzurî, Ensâb el-Eşraf adlı kitabında Hz. Ali döneminde Kürtlerle ilgili olarak şu kaydı düşmüştür: Rivayete göre “Ziyad b. Hafs, Ali'ye senin için ne yapabiliriz diye sordu. Ma'kal Kürtlerin Ali'ye biat etmelerini istedi. Kürtleri topladı ve onları biata çağırdı. Ancak Kürtler itaat etmedi. Ma'kal Deskere'ye geldiği zaman Kürtlerin Şehrizor'a saldırdığını öğrendi. Onları dağda yakaladı, topladı ve cezalandırdı. Ma'kal, Medâin'e döndüğünde Ali'nin vefat haberi geldi.”⁶⁰

D- Emevîler ve Kürtler

Kaynaklarda Emevîler döneminde Kürtler hakkında fazlaca bilgiye rastlanmıştır. Bunun temel sebebi bazı Kürtlerin Hâricî muhaliflere katılmaları, aşiretlerin Emevî Devleti'ne tâbi olmamaları ve zaman zaman mezhep çatışmalarına taraf olmalarıdır. Bu sebepten bu dönemde kitaplarda Kürtlerin adı daha sık geçmektedir. Özellikle Haccac b. Yusuf'un valiliği ve icraatları anlatılırken Kürt muhaliflerle savaşı ve Kürtlere karşı sert tutumundan tarih kitaplarının hemen hemen tamamı söz etmiştir. Emevîler devrinde Kürtlerle ilgili rivayetlerin bir kısmı şunlardır:

Câhız, Kitap et- Tâc fi Ahlak el- Mülûk adlı kitabında şiir içinde halife Mansur Ebu Mücrim'i eleştirirken, Ebu Müslim Horasânî'yi kast ederek “Hıyanet ancak Kürt atalarındandır.” diyerek Ebu Müslim'in Kürtlüğüne vurgu yapmıştır. “Ebu Müslim'in nesebi konusunda insanlar ihtilaf etti. Acem, Arap veya Kürttür” diye ilave etmiştir.”⁶¹

⁵⁹ Taberi'nin rivayetinde “bölge halkından haracın kaldırılmasını isteyen ve dinden çıkan Kürtlerle savaşıyorsunuz. Kürtlerden yaklaşık yetmiş kişi öldürüldü” denilmiştir. el İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, s. 594, İbn Kesir, el- Bidâye ve'n- Nihâye, c. 7, s. 496, 497.

⁶⁰ el- Belâzurî, Ensâb el-Eşraf, s. 371.

⁶¹ Câhız, Kitap' et- Tâc fi Ahlak el- Mülûk, c. 3, Kahire 1914, s. 155, 176.

Emeviler'in Irak valisi Haccac b. Yusuf iktidarını şiddet üzerine kurmuş ve her türlü muhalif harekete sert tepki göstermişti. Sicistan'ın âsi valisi Muhammed b. Eş'as'la savaşları tarihe geçmiştir.

Abdûlmelik b. Mervan döneminde Kürtler halifeye karşı isyan eden Abdurrahman b. Eş'as'ı desteklediler. Fars Kürtleri Eş'as'la ittifak yaptı. Bu durum Haccac'ın Kürtlerden intikam almasına yol açtı ve sonunda korkunç bir katliam gerçekleştirdi.

“Kürtler, Abdurrahman b. Muhammed b. el- Eş'as'ın isyanı sırasında, bozgunculuk yaptılar ve karışıklık çıkardılar. Bunun üzerine el- Haccac, onların üzerine Dımaşk halkı askerlerinden oluşan bir ordunun başında, Amr b. el- Abbâsi'yi gönderdi. Amr onlara saldırdı ve bir kısmını öldürdü.”⁶²

İbn-i Haldun “Tarih-i İbn-i Haldun” adlı eserinde Kürtlerden sıkça söz etmiştir. İbn-i Eş'as ile ilgili olarak; “Orada Kürtler toplandı askerlerle şiddetli bir şekilde savaştilar. Haccac Yezid'i hapsedmişti. Kürtler Basra yakınlarında Farslara galip geldiler. Abdurrahman b. Sa'd Kürtlerle birlikte geldiler ve yolu kestiler. Haccac, Kürtlerden çok insan öldürdü. Azerbaycan çevresindeki Kürtler harici mezhep üzereydiler.” şeklinde rivayetlerde bulunmuştur.⁶³

“Kürtler Ahvaz dağlarına taşındı. Beraberinde İbn Muhalleb olduğu halde Haccac Rustakbaz'a geldi. Askerleriyle birlikte savaş vaziyeti aldı. Beni Muhalleb'i bir ahıra hapsetti. Yusuf Abdullah b. Tarık el-Enbârî vali tayin edildi. Fesâ ve Darebecerd'de bazı Kürtlerin öldürülmesini emr etti.”⁶⁴

İbn-i Miskeveyh; “Bu sene Haccac, Rustakbaz'ı aramak için yola çıktı. Çünkü Kürtler Fars arazisinin çoğunu ele geçirdiler. Yezit, kardeşi Mufaddal ve Abdûlmelik, Rustakbaz'a askerleriyle birlikte geldiler. İsyancıları cezalandırdılar.” demiştir.⁶⁵ “Son Emevi halifesi Mervan'ın annesi Lübabe adında bir Kürt cariye idi.”⁶⁶

E- Abbâsiler ve Kürtler

Bu devirde de Abbâsiler zaman zaman Kürtlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Çünkü Kürtler çoğu zaman aşayış sorunu çıkarmıştır. Bu dönemdeki siyasi olaylarda bazı Kürt aşiretleri daha çok devlet otoritesine karşı koymuş veya asi valilerin yanında yer almıştır. Abbâsiler, çoğu devlet otoritesi tanımayan göçebe, dağlı ve yağmacı Kürtlerle mücadele etmiştir. Bazen de Kürtler farklı mezheplere mensup dini ve siyasi gruplara destek olmuş ve Abbâsilere karşı savaşmıştır. Kürtlerin devlete karşı mücadele yöntemleri ise güçlendikleri zaman ayaklanmak yenildikleri veya zayıf düştükleri zaman itaat etmektir. Mücadele merkezleri ise dağlık bölgelerdir. Örneğin Kürt aşiretleri Abbasi Devleti'ne karşı mücadelede Kandil'i merkez olarak kullanmıştır. Kürt aşiretlerin Abbasi Devleti'yle ilişkileri hakkında bir fikir edinmek için tarih kitaplarından Kürtler hakkındaki rivayetlerin bir kısmını aktaralım:

M. 774-775 yılları halife Mansur dönemi olayları anlatılırken; “Musul ve Cezire'de İsyân hareketlerinin başladığı ve Kürtlerin buralarda yayıldıkları haberi Mansur'a ulaştırılmıştı.”⁶⁷ denilerek Abbâsilerin erken dönemlerinde Kürt isyanlarına dikkat çekilmiştir. “Kürtler Ebu Cafer Mansur zamanında meydana gelen bütün isyanlarda ve huzursuzluklarda yer aldılar. Bu isyanların en ünlüsü Mecusi Sinbad'ın Horasan'daki isyanıdır ki dağlılar ona yardım etmişti. Mütasım zamanında 840 yılında Kürtler Musul dolaylarında Cafer b. Mihr/

⁶² el- Belâzuri, Fütûh'ul- Buldân, s. 465.

⁶³ Abdurrahman İbn-i Haldun “Tarih-i İbn Haldun, c. 3, s. 50, 64, 164, 387.

⁶⁴ el- Belâzûrî, Ensâb el-Eşraf, c. 3, s. 107, 185.

⁶⁵ İbn-i Miskeveyh, Tecârib ül-Ümem, c. 6, s. 90.

⁶⁶ İbn Kesir, el- Bidâye ve'n- Nihâye, c. 10, s. 78.

⁶⁷ el İbnü'l- Esir, el- Kâmil fi't-Tarih, c. 6, s. 22.

Mir Hasan liderliğinde başkaldırdılar. Cafer önce yenildi sonra Dasin dağlarında halifenin kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Aytah komutasındaki Abbasi ordusu Kürt asileri mağlup etti.”⁶⁸

M. 871 yılı olayları anlatılırken: “Mesrur el- Belhi de Yakubi Kürtlerine karşı giriştiği çarpışmalarda onları mağlup etti ve kendisi de çarpışmalar esnasında yaralandı” denilmiştir. 895 yılında halife Mutazid döneminde Hamdan’la yapılan mücadelede Hamdan’ın teslim olduğu muharrem ayında arka arkaya Kürtlerin ileri gelenlerinin eman dilediği”⁶⁹ yazılmıştır.

M. 906 yılında: “El- Hezbâniye Kürtleri başında Muhammed b. Bilal olduğu halde Ninova’ya hücum ettiler ve çok mal alıp nehrin doğu tarafına gittiler. Kürtler el- Hazir suyu üzerinde bulunan el-Ma’ruba’ya ulaştılar. Hamdan Ocak 906’da Hezbâniye Kürtleri üzerine yürüdü. Kürtler Şehrizar taraflarında es- Selak dağına sığındılar. Kürtler barış isteyerek zaman kazanmaya çalıştılar. İbn Hamdan, Kürtlerin amacını öğrenince üzerlerine asker sevk etti. Saldırıya maruz kalan Kürtler, el-Kandil diye bilinen dağa tırmandılar. İbn-i Hamdan üzerlerine saldırıp onlardan bir grubu öldürdü. Ancak diğerleri dağın doruğuna tırmandılar. İbn-i Hamdan onları bırakıp geri döndü. Bir kısım Kürtler Azerbaycan’a gittiler. İbn-i Hamdan Kürtlerin durumunu halifeye arz etti ve Kürtlere karşı yardım istedi. Halifenin desteği ile İbn-i Hamdan Kandil’deki Muhammed b. Bilal üzerine tekrar saldırdı. Ancak pusudan çekindikleri için önden casuslar göndermişti. Selak dağını aşım el- Kandil’e yaklaşmışlardı ki hava soğudu ve kar yağmaya başladı. Yiyecekleri tükenen Kürtler İbn-i Hamdan’a teslim oldular. İbn Hamdan Kürtleri affetti ve başka bölgelere nakletti. Muhammed b. Bilal Musul’da ikamete başladı. Bunun üzerine el- Hamidiye Kürtleri ile Dasin dağında bulunan diğer Kürtler arka arkaya gelip eman dilediler. Bu şekilde Kürtlerin bertaraf edilmesiyle şehirde ve çevrede emniyet meydana gelmiştir.”⁷⁰

“Eylül 908’de Musul civarını işgal eden Kürtlerle el- Hasan b. Ahmed’in uzun süren mücadelesi oldu. Hasan onları mağlup edip askerlerin mallarını yağmalamasına müsaade etmiş, mallarını ellerinden almış, reisleri ise dağlara kaçmış ve yakalanamamıştır. 921 yılında el Muktedir, Muhammed b. Nasr el Hâcibi’yi Musul’a vali tayin etti. Muhammed şehre varır varmaz yönetime karşı direnmekte olan Mârâniye aşireti Kürtlerinden birçok kimseyi öldürüp seksen kadarını da esir alarak Bağdat’a göndermiş ve halka teşhir etmiştir. 927 yılında Araplar ve Kürtler Musul bölgesiyle Horasan yolunda bir sürü karışıklık çıkardılar. İbn Hamdan Arapları alıp Şehrizar’a gitti ve orada bulunan Celâliye Kürtleri ile çarpışmalara girdi. Bu Kürt aşireti kendilerine katılan başka kimselerle bir hayli güçlenmiş ve İbn-i Hamdan’a karşı direnmişse de itaatlerini arz edip kötülük yapmaktan vazgeçerek ona bağlanmıştı.”⁷¹

Yazar İbn-i Miskeveyh kendi müşahedelerine dayanarak diyor ki; “Gözlem ve görüşlerimi yazarsam çok uzun olur ama bu Aduddevle’nin Kürtlere karşı tutumu hiç normal değil. Onlara karşı çok gevşek davranıyor. Sanki o, Kürt devlet adamı gibi hareket ediyor. Kürtler kabileleri basıyor, yolları kesiyor.” “O, onlar da insan onların da ihtiyaçları vardır.” diyor. Bir defasında ona; “Kürtler senin katırını çaldı.” denilince “Kaç tane katır dedi.” “Altı dediler.” “Peki Kürtler kaç kişiydi.” dedi, onlar yedi kişi dediler. “O zaman Kürtler birbirini vuracak keşke katır yedi olsaydı.” dedi.⁷²

⁶⁸ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler, s. 129, 130.

⁶⁹ el İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’t-Tarih, c. 7, s. 215, 392.

⁷⁰ el İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’t-Tarih, c. 7, s. 449, 450.

⁷¹ el İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’t-Tarih, c. 8, s. 17, 110, 317.

⁷² İbn-i Miskeveyh, Tecârib el- Ümem, c. 6, s. 321, 322.

“941 tarihlerinde Azerbaycan, Deyssem b. İbrahim el- Kürdi'nin hâkimiyetinde idi. Deyssem'in Yusuf b. Ebi's –Sâc ile yakın arkadaşlığı vardı. Yusuf'un emrinde çalışmış ve Azerbaycan'a hâkim olmuştu. Deyssem ve babasının harici mezhebinden oldukları kaydedilir. Deyssem'in babasının Azerbaycan'a gelip buranın Kürtlerinden birinin kızıyla evlendiği ve bu evlilikten Deyssem'in dünyaya geldiği kaydedilir. Deyssem'in askerlerinin büyük bir kısmı Kürtlerden oluşuyordu. Az bir kısmı ise Deylemlilerden meydana gelmişti. Kürtler çokluklarından dolayı Deyssem'in ordusunda söz sahibi durumuna gelmişler, birçok kale ve ülkenin muhtelif şehirlerine tamamen hâkim olmuşlardı. Deyssem b. İbrahim Kürtlerin bu tahakkümünü kırmaya çalışmış sonra Kürtlerin hâkimiyetine son verip ileri gelen reislerden bir grubu tutuklatmıştı. Merzubânla Deyssem arasında mücadele çıkınca Kürtler Merzubân'ı desteklediler.”⁷³

Babek isyanında Kürtlerin rolü hakkında şu bilgi kaydedilmiştir: “Askerleri gördüğü zaman Babek'in kardeşi Abdullah kaçtı. Afşin ile şiddetli bir savaşa girdi. Askerlerin kuşatması sonucu Babek'in dostları öldürüldü ve Ermenistan'a yöneldi. Res Nehrini geçip bölgenin sahibi Sehl Sinbat'a geldi. Afşin, Babek konusunda Ermeni patriğine ve bölge Kürtlerine mektup yazmıştı.”⁷⁴

944 yılında Lezgiler Berda'yı yakıp yıktılar. Şehrin hâkiminin emrinde Kürtlerden oluşan bir ordu bulunuyordu. Şehir kapılarından birinin adı Bab'ül Ekrâd'dı. Bu felaketten sonra Berda şehri bir daha belini doğrultamadı. Yerine Gence gelişip başkent oldu. 948' de Deylemli Salar/ Müsafiroğulları yerine geçen Ravadlı Kürtlerinden Şeddâdoğulları sülalesi Aran'a hâkim oldu.

Muhtelif İslâmi kaynaklarda Kürtlere dair çok az bilgi mevcuttur. Kürtlerle ilgili bilgiler nelerdir bizde bir kanaat oluşması için rivayetlere göz bir atalım:

Vefayât'ül- Âyan adlı kitapta “Muizzid Devle zamanında Kirman ele geçirildi. Bu bölgede Kürtlerden bir grup vardı ve Kürtler o bölgeyi ele geçirdi. Her sene vergi topluyor ve devlete veriyorlardı. Hakkari bölgesi Kürt kabilelerden birine nispet edilirdi. Hakkari'de stratejik kaleler, köyler ve kasabalar vardı. Bölge doğu tarafından Musul'a bağlıydı.”⁷⁵ denilmiştir.

El-Bab fi Tehzib' ül- Ensâb adlı kitapta yazar alfabetik olarak coğrafi mekânları ve önemli Kürt şahsiyetleri tanıtmıştır. “el- Beşnevî, Kürtlerden büyük bir taifenin adıdır. Ceziret İbn-i Ömer'de oturuyorlar. Orada Fenek adlı kale var, çok meşhurdur, muhkem kaledir. Beşnevi kabilesinden Muhammed, Memek Beşnevi olarak bilinir. Sufidir, salih bir şeyhtir. Dördüncü asırdan önce Şair el Hasan b. Davut var, meşhur bir divanı vardır.” “Curkâni, Kürtlerden büyük bir kabiledir. Hulvan'da otururlar. Kabilenin meşhurları vardır. Kürdi, Kürtlere nispet edilen bir kelimedir. Onlardan büyük âlimler vardır. Mesela Ebu Hafsa Abdurrahman el-Kürdi bunlardan biridir.”⁷⁶

İmam Ebu Sa'd Sem'ânî, Ensâb'ül- Sem'âni adındaki kitabında “Kürdi ismi Irak'ta dağlarda yaşayan bir gruba nispet edilir. Bazıları köylerde yaşar. Onlara Kürt denir. Özellikle Hulvan dağlarında yaşayanlar için Kürt ismi kullanılır.” demiştir.⁷⁷

⁷³ el İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 8, s. 326, 328.

⁷⁴ Ebu Hanife Dineverî, el- Ahbar et Tival, s. 149.

⁷⁵ Ebul Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikan,(Tahkik, İhsan Abbas) Vefayât'ül- Âyan, c. 3, Dar es- Sadr, Beyrut, s. 175, 345.

⁷⁶ Ebul Hasan Ali b. Ebu'l Kerim Muhammed Şeybâni el- Cezerî, Elbab fi Tehzib' ül- Ensâb, c.1, s. 157, 307, c. 3, s. 92, Dar'us sâdr, 1980.

⁷⁷ İmam Ebu Saad Sem'ânî, Ensâb'ül- Sem'ani, (Tahkik, Abdullah Amir el-Barûdi), Merkez'il-Hidemat'il- Ebhas'il- Sekafi, Beyrut, 1988, c. 5, s. 54.

Kemâleddin İbn-i Adim, Buğye et-Taleb fi Tarihi Haleb adlı eserde; “Abbâsiler devrinde Hadis şehri çevresine Kürtler koyunlarıyla yerleşti. Bu şehre Ermeniler Kinok, Kürtler el-het (il-het) dediler.”⁷⁸

Siyer’i Âlam ve’n- Nübelâ adlı eserde “Musul çevresinde müfsit Kürtlerden bir grup irtidat etti. İbn-i Addi büyük bir şeyhtir. Tac’ül- Ârifin olarak bilinir ve Şeyh’ül- Ekraddır.” denilmiştir.⁷⁹

İmam Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es- Suyuti, Lübbü’l -Bab fi Tahrir il- Ensâb adlı kitabında Kürt aşiretler hakkında şu bilgilere yer vermiştir: “Beşnevi, Kürtlerden bir taifedir. Beşiri, Zevvezan nahiyesi Kürtlerin beldesidir. Cürkan, Hemedan nahiyesinde Kürtlerden bir kabiledir. İmâdiye, Musul’un kuzeyinde Kürtlerin oturduğu büyük ve sağlam bir kaledir.”⁸⁰

“Bu sene birçok Kürt Bağdat’a girdi. Bunlar Türklerin atlarını geceleyin çalıyorlardı. Halk bunlara karşı tedbir aldı. Kürtler sultanın atı dahil olmak üzere bütün atları alıp götürdüler. Bu sene (H. 421, M.1043) hırsızlık ve yağma hareketleri çoğaldı. Evler açıkça basıldı. Kürt hırsızlar ve yankesiciler çoğaldı. Bu sene (H. 433) Kürtler maaşlarının ödenmesi geciktiğinden Bağdat’ta fesat çıkardılar.”⁸¹ Abdurrahman İbn-i Haldun diyor ki: “215 senesinde Celâlüdevle Kürt hırsızlardan ve Kürtlerin bahçeleri yağmalamalarından aciz kaldı.”⁸²

X. yüzyıldan itibaren Abbasi Devleti’nde merkezi otorite zayıfladı ve taht kavgaları hızlandı. Aynı dönemde Müslümanlar arasında mezhep kavgaları oldu. Bunun yanında İslâm coğrafyasında Tevâif’ü Mülük adı verilen yarı bağımsız beylikler ve devletler kuruldu. Bunun sonucu olarak Abbasi halifeliği dini ve siyasi yönden büyük bir güç kaybetti. İspanya’da Endülüs Emevileri zaten bağımsız bir devlet vasfı kazanmıştı. Mısır’da Şii Fatimiler, İran’da Şii Büveyhoğulları gibi devletler Abbasi hilafetine muhalif, imamet esasına göre kurulmuş devletlerdi. “Irak, el- Cezire ve Suriye’de Ukayli, Mezidi ve Mirdâsiler vardı. Kürdistan ve Loristan’ın dağlık bölgeleri ile Fars’ın batı eyaletleri Kürt aşiretlerinin hâkimiyetindeydi. Hulvan ve Kirmanşah’da Kürt reislerine tâbi idi. Diyarbakır, Ahlat ve Malazgirt’te Mervâni Hanedanı hüküm sürüyordu.”⁸³ Abbasi Devleti’nde merkezi otorite sarsılınca Irak’ın kuzeyinde, İran’ın batısında ve Azerbaycan’da Kürt varlığı hissedilmiş ve Kürt hanedanları kurulmuştur.

⁷⁸ Kemâleddin İbn-i Adim, Buğye et-Taleb fi Tarihi Haleb, (Yay. Ali Sevim), Ankara 1976, s. 58, 380.

⁷⁹ İmam Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Zehebi, Siyer’i Âlâm ve’n- Nübelâ (Tahkik Şaib Arnavit), c. 20, Beyrut, 1988, s. 342, c. 23, s. 223.

⁸⁰ İmam Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekir es- Suyûti, Lübb’ül- el-Bab fi Tahrir il- Ensâb, s. 12, 22, 102.

⁸¹ İbn-i Kesir, el-Bidâye ve’n-Nihâye, c. 12, s. 108, 147.

⁸² Abdurrahman İbn-i Haldun, Tarih’i İbn Haldun, c.3, s. 448.

⁸³ Sergey Grigoreviç Ağacanov, Selçuklular, (Çev. E.N. Necef- A. R. Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 110.

F- Kürt Hanedanlar⁸⁴**Hasneveyhler:**

959 yılları arasında Cibal'de kurulmuştur. Beyliğin kurucusu, Barzikan Kürt aşiret reislerinden Hasneveyhi oğlu Hüseyin'dir. Beylik; Dinever, Şehrizar, Hemedan ve Nihavend dolaylarında hükümlan olmuştur. "969 yılında Hasnaveyh b. el- Hüseyin el- Kürdi bölgedeki iç çatışmalardan yararlanarak hayli güçlendi ve ehemmiyet kazandı. Hasnaveyh b. el- Hüseyin el- Kürdi el- Berzikanî, Berzeniyeye aşiretinin emiri ve kumandanıydı. Ahmed'in oğullarının Vendad ve Ganim adında iki dayısı vardı. İkisi de "Aysaniyye aşiretinin" emiri idiler." "Hasneviyye b. Hüseyin el- Kürdi uzun süre Bahtiyar'la mücadele etti. Onu yardım edeceğim ve itaat edeceğim diyerek oyaladı. Ama asıl amacı insanların arasını açmaktı. İnsanlar arasında ihtilaf çıksın istiyordu."⁸⁵ Bu iki Kürt emiri döneminde beylik Dinever, Hemedan, Nihavend, es -Samağan ile Azerbaycan'dan Şehrizar'a kadar uzanan bölgeyi elli yıl müddetle hâkimiyeti altında tutmuştur."

"Hasnaveyh iyi bir yönetici ve gayretli bir insandı. Sermac kalesini inşa ettirmiş ve Dinever'e bir cami yaptırmıştı. Mekke ve Medine halkına büyük infaklarda bulunmuştu. Hasnaveyh ölünce çocukları dağıldı ve birbirlerinden ayrıldılar. Aduddevle, Hasnaveyh çocuklarını etkisiz hale getirdi ve hanedanının başına Ebu Necm Bedir'i geçirdi. Aduddevle makam sahiplerine ihsanlarda bulundu. Berzikan Kürt aşiretinden temsilciler istedi. Onları lider olarak seçti ve itibarlarını iade etti."⁸⁶ "Ebu Necm Bedir, Kürtleri hâkimiyeti altına toplamış ve yönetimini sürdürmüştür."⁸⁷

Hasnevi Hanedanı kuruluşundan itibaren Şii Büveyhoğullarıyla iyi ilişki içinde olmaya çalıştı ve Büveyhilerin hâkimiyetini kabul etti. Büveyhiler hanedanın iç işlerine sürekli müdahale etti. Bunun için Aduddevle önce Şehrizar çevresini kontrol altına aldı. "981 yılında Aduddevle, Bedir ve iki kardeşi Asım ve Abdümelik'e hil'at verdi. Ancak Bedir'i diğerlerinden üstün tutup onu Kürtlere vali tayin edince kardeşleri onu kıskandı ve ayaklandılar. Asım Kürtlerden bir topluluğu kendi yanına çekti. Aduddevle Asım'a karşı çıktı ve isyanı bastırdı. Hasanevi'nin Bedir dışındaki çocukları öldürüldü. Bedir kendi haline bırakıldı ve görevini sürdürdü. O akıllı, ileri görüşlü, ihtiyatlı, cömert ve yumuşak huylu bir insandı."⁸⁸

"H.370 (M. 992) senesinde vali Hüseyin oğlu Bedir, Horasan'dan beş bin dinar aldı ve güvenlik amacıyla karakollara harcadı. Yolları imar etti. Haremeyn'de oturanlara hayırlı hizmetlerde bulundu. Bedir, Berzikan kabilesindendi. Berzikan kabilelerin en tehlikelisiydi. Sürekli zulüm ve düşmanlık yaparlardı. Bedir onlara vali oldu. Akan kanı durdurdu. Düşmanlıkları giderdi. Arzı kirlerden temizledi. "Bakara suresi 205"⁸⁹ de eleştirilenlerden olmak istemedi. Kürtleri ıslah etti. Bedir, kötülük yapan kabilelere karşı diğer kabilelerden yardım istedi.

⁸⁴ Kürt ve Kürt tarihi araştırmacıları Kürt hanedanlar için Kürt devletleri veya Kürt hükümetleri isimlerini kullanmıştır. Halbuki bu hanedanlar Mervâniler hariç devlet tanımı içine girecek düzeyde bir siyasi yapılanma olamamıştır. Sürekli aşiret niteliğini korumuş, hanedan içi çatışmalara sahne olmuş veya bölgedeki egemen devletlerin vassalı olmuşlardır. Bu sebeple bu aşiret organizasyonları için hanedan ismi kullanılmıştır.

⁸⁵ İbn-i Miskeveyh, Tecâri el- Ümem, c. 6, s. 412

⁸⁶ İbn-i Miskeveyh, Tecârib, c. 7, s. 17, 18.

⁸⁷ el İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 8, s. 519, 610.

⁸⁸ el İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 9, s. 15.

⁸⁹ "İş başına geçti mi yeryüzünü fesada vermek, ekinleri ve nesilleri helak etmek için çabalar durur. Allah ise fesadı sevmez."

“Bedir rakip kabile şeflerini yemeğe davet etti ve güzel bir ziyafet verdi. Onlara sadece et yemeği ikram etti. “Buyurun yiye” dedi. Aşiret liderleri sadece et yemeğini yemediler ve ekmek de istediler. Bedir, “O zaman siz, yemek için ekmeğin gerekli olduğunu biliyorsunuz da niye ekili araziye ifsat ediyorsunuz” dedi. “Eğer tekrar yağmacılığa devam ederseniz kanınızı dökeceğim” diye yemin etti. Bir kısmı kötülük yapmaktan vazgeçti. Kötülük yapmaya devam edenleri ise yeminini yerine getirmek için öldürdü.”⁹⁰

“Otuz yıl hanedana başkanlık eden Bedir ülkesinin sınırlarını genişletti ve adaletli bir yönetim kurmaya çalıştı. Ancak Hasnevi hanedanında aşiret içi çatışmalar ve aşiretler arası kavgalar eksik olmadı. Asıl önemli sorun ise Bedir ve oğlu Hilal arasında çıkan iç savaş oldu. Hasnevi aşireti lideri Bedir, Cozkan aşiretinden birkaç kişinin saldırısına uğradı ve öldürüldü. Cenazesi Hz. Ali'nin şehit düştüğü yere defnedildi. Bedir'in ölümüyle birlikte hanedan çözümlene sürecine girmiştir.”⁹¹

Mervânîler:

“Bâz'ın asıl adı Ebu Abdullah el- Hüseyin b. Dustek olup Hamidiye Kürtlerindendi. Künyesi Ebu Şüca idi. Başlangıçta çobanlık yapıyordu. Son derece cömert bir insandı. Halk çevresinde toplanmaya başlayınca yol kesti ve topladıklarını halka dağıttı. Sonra seferler düzenlemeye başladı. Ermeniye'ye girdi ve Erciş şehrini zapt etti. Sonra Diyarbakir'e hareket etti. Bâz başlangıçta Diyarbakir sınırlarında yoğun bir cihad ile meşguldü. Kalabalık bir grubu vardı, çok sertti ve insanlara kötü davranırdı. Diyarbakir'e hareket etti ve Amid'i ele geçirdi. Bâz Diyarbakir sınırlarında yerleşti ve durumu iyice kuvvetleninceye kadar orada kaldı. Adududdevle'nin ölümünden sonra Diyarbakir'e ait pek çok yeri ve Meyyafarikin'i ele geçirdi. Bazı adamları Nuseybin'e kadar geldi ve şehri istila etti. Karşı çıkanlarla savaştı ve bölgeye tamamen hâkim oldu. 984 yılında Bâz el- Kürdi'nin gücü kudreti iyice arttı.

“Hakkari ve başka bölgelerdeki Kürtlerden bir topluluk Musul'a saldırdı, şehri yağma etti ve halka baskı yaptı. Bâz b. Dostik bunu duyunca askerleriyle Musul'a yöneldi bu adamlara saldırdı, çoğunu kılıçtan geçirdi ve mallarını yağmaladı. Vali İbni Sa'd'ın adamlarını ve Musul'u onlardan kurtardı. Bunun üzerine Musul halkının gönlünde Baz'a karşı büyük bir sevgi doğdu.”⁹² Bâz sonra Musul'a girip Musul'u istila etti. Gücü iyice arttı. Bağdat'ı işgal etmeyi bile düşündü.

Samsüddeve ve veziri İbn Su'dan Musul'da Bâz üzerine yürüdü. Savaşta Bâz ve adamları yenildi, asker ve akrabalarından pek çok kişi esir düştü ve Bağdat'a götürülüp teşhir edildi. Diğer rivayete göre ise Bâz Musul'u geri almak için hazırlandı. Kürtleri topladı. Fenk kalesinde ikamet eden el- Besneviyye Kürtleri de ona itaat etti. Bunlar kalabalık bir aşiretti. Musul için yapılan savaşı kaybetti ve Bâz savaşta M. 991 yılında öldürüldü. Bâz'ın cesedi hükümet konağına asıldı.”⁹³ İbn Miskevey diyor ki: “Baz lakabı, Ebu Abdullah Hüseyin b. Düşenk adındır. Hamidiye Kürtlerindedir. Sınırlarda gaza yapmıştır. Görünümü korkutucu ve yapısı iriydi.”⁹⁴ Baz öldürülünce kız kardeşinin oğlu Ebu Ali b. Mervan dayısının hanımıyla evlenerek yerine geçti ve yönetimi ele geçirdi. Silvan ve Diyarbakir'a hâkim oldu. Kendi adına yeni bir hanedan kurdu. Bu hanedana kurucusundan dolayı Mervânîler denildi.

⁹⁰ İbn-i Miskeveyh, Tecârib el- Ümem, c. 7, s. 340.

⁹¹ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler, s. 458, 475.

⁹² İbnü'l- Ezrak, Mervanî Kürtleri Tarihi, (Çev. M. Emin Bozarslan), İstanbul 1990, s. 73, 74.

⁹³ İbnü'l- Esir, el- Kâmil fi't-Tarih, c. 9, s. 36- 65.

⁹⁴ İbn-i Miskeveyh, Tecârib el- Ümem, c. 7, s. 106.

İbn-i Adim, Buğye et-Taleb fi Tarihi Haleb adlı kitabında “Babası Mervan olan Ahmed Ebu Nasr Devle el- Kürdi, Bad’ın yiğenydi ve Humeydi (Hamidiye) Kürtlerindendi. Meyyafarikin melikiydi.” demiştir.⁹⁵ Ebu Ali döneminde Mervâniler, Ahlat, Malazgirt, Erciş ve Berger’i Rumlardan aldı. Rumlar Mervâniler karşısında yenildi ve on yıllık bir barış yapıldı. Böylece Mervânilerin sınırları Kuzeydoğudan Van Gölü’ne kadar genişledi. Bizans İmparatoru ile mücadele ederek Urfa’ya hakim olmaya çalıştı. Ebu Ali’nin başkentteki valisi Mem idi. Mem yaşlı, zeki ve tecrübeli bir kişiydi ve ülkeyi istikrara kavuşturdu. Ancak Diyarbakır halkı Ebu Ali’nin Diyarbakır’a hakim olmasını istemedi ve onu evlendiği gece öldürdü. Ebu Ali yedi yıl hükümdarlık yapmıştı. “Yerine kardeşi Mumehhid geçti ve Şero ise veziri oldu. Onun döneminde Amed (Diyarbakır) Mervânilerin eline geçti. Emir hakimiyetini pekiştirdi, istikrarlı bir yönetim kurdu ve bölge ülkeleriyle diplomatik ilişkilere girdi. Emir, Meyyafarikin surlarını tamir ettirdi. Vezir Şero ve oğlu Mümehhid’i öldürdü.”⁹⁶ Mumehhid’in yerine 1011 yılında Nasr üd-devle Ahmet geçti ve 1060 yılına kadar Mervânileri yönetti.

Mervâniler en parlak dönemini bu zamanda yaşadı. “Nasr adaletli bir hükümdardı. Yoksullar yararına vakıflar kurdu saraylar, hamamlar, bimaristan ve camiler yaptırdı. Camide yoksullara buğday dağıttı. Başkent Meyyafarikin yakınında Nasiriye adıyla kendine yazlık başkent yaptırdı. Nasr üd-devle Ahmet döneminde Urfa fethedildi ancak Bizans İmparatorluğu Urfa’yı geri aldı. Nasr üd- devle Ahmet âdil, aydın ve dirayetli bir yöneticiydi. Siyasi ilişkileri güçlendirmek için komşu ülke hükümdarlarının kızlarıyla evlendi. Ancak sefahate düşküdü.”⁹⁷ ve “üç yüz altmış altı bir başka rivayete göre beş yüz güzel cariyesi ve beş yüz hadımı vardı.”⁹⁸

“Nasr üd-devle Ahmet, ülkede istikrarı sağladıktan sonra komşu ülkelerle ilişkileri geliştirmek için İstanbul, Mısır ve Bağdat’a elçiler gönderdi. Abbasi halifesi Ahmet’e Nasru’d-Devle unvanını verdi. Nasr üd-devle Ahmet, yerine oğlu Emir Süleyman’ı veliht yaptı. 1041 yılında Oğuzlar Kürt memleketlerini istila etmeye başladı. Nasr üd-devle Ahmet Oğuzların yaptığı katliam ve kıyımları Sultan Tuğrul’a bir mektup yazıp şikayet etti. 1043 yılında Sultan Tuğrul on bin kişilik bir orduyu Diyarbakır taraflarına gönderdi. 1048 yılında Hamidi ve Hezbâni aşiretleri arasındaki ilişkiler kötüye gitti. 1049 yılında Sultan Tuğrul, Melik Nasr üd-devle Ahmet’ten cumaları kendi ismiyle hutbe okutmasını ve bunu memleketin her tarafına yaymasını istedi. Melik bu isteğe olumlu cevap verdi ve talebin yerine getirilmesi için emir verdi. Bu olaydan sonra iki ülke arasında iyi ilişkiler kuruldu. 1054 yılında Sultan Tuğrul Malazgirt’i kuşattı. Nasr üd-devle Ahmet onu desteklemek için bir ordu gönderdiği gibi beraberinde bir sürü kıymetli hediye de gönderdi.”⁹⁹

“Sultan Tuğrul’un Rumlarla çarpıştığı esnada Cezire’ye vali olarak gönderilen Emir Ebu Harp ile Botan Kürtlerinin lideri Musik b. Mucli arasında uyuşmazlık başladı ve düşmanlığa dönüştü. Bu kavgaya Fenik kalesinin sahibi ve Beşnevi Kürtlerinin lideri Emir Ebu Tahir de katıldı. Böylece Kürt kabileler arasında savaş başladı. Bu dönemde yaşayan Şâfi alim Ebu Abdullah el- Kâzirûni’nin çalışması sayesinde Şâfi mezhebi Kürt topraklarında yaygın hale geldi. Ahmet, elli iki yıl emirlik yaptı. Devrinde hiç kimse onun kadar refah içinde yaşamadı. Nasr üd-devle Ahmet 1060 yılında seksen yaşında vefat edince yerine oğlu Nizameddin geçti. Nizameddin bir süre ülkede siyasi istikrarı sürdürdü ama sonra kardeşi Said’le taht kavgalarına başladı. Malazgirt Savaşı öncesinde vezir Nizamülmülk Silvan’a geldi, Emir Said ve Nizameddin’le görüştü. Mervâniler bu tarihten itibaren Selçuklulara bağlı

⁹⁵ Kemâleddin İbn-i Adim Buğye et-Taleb fi Tarihi Haleb, s. 380.

⁹⁶ İbnü’l- Ezrak, Mervanî Kürtleri Tarihi, s. 91, 103.

⁹⁷ V. Minorsky, Kürtler ve Kürdistan, İstanbul 1996, s. 63.

⁹⁸ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler, s. 502; İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’l-Tarih, c. 10, s. 34.

⁹⁹ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler, s. 500; İbnü’l- Esir, el- Kâmil fi’l-Tarih, c. 9, s. 454.

hale geldiler. Emir Nizameddin'in yerine Nasıruddinle Mansur hükümdar oldu ancak Mervânilerin Selçuklulara bağlılığı devam etti. Sultan Melikşah vefat edince Mervaniler Selçuklulardan başkasına bağlanmama kararı aldılar.¹⁰⁰

Şeddadiler:

“X. yüzyılda İran'ın kuzeybatısında Muhammed Şeddad tarafından Debil'de 951 yılında kurulan bir hanedandır. Muhammed, Revâdi aşiretinden gelmekteydi. Şeddadilerin belli başlı toprakları Debil ve Gence idi. Azerbaycan hâkimi Salar Merzuban'ın yönetimi zayıflayınca Şeddadiler güçlendi. 1072'de Ebu Suvar küçük oğlu Manuçe için Ani'yi satın aldı. Bu andan itibaren hanedan Gence ve Ani kollarına ayrıldı. 960'ta Azerbaycan'da ortaya çıkan İshak b. İsa, Kahtani Kürtlerinin reisi olan Fadıl'dan yardım almakta, rakibi İbn Merzuban ise Hezbâni Kürtlerinden destek görmekteydi. İshak çok geçmeden yenilgiye uğradı. Bölge Melikşah döneminde Selçuklu hâkimiyeti altına girdi.”¹⁰¹

Sonuç

Kürtler ve Kürt tarihi üzerine Türkiye'de bilimsel anlamda çok az çalışma yapılmıştır. Bilimsel çalışma yapılamamasının önemli birtakım sebepleri vardır. Bu çalışmada Kürtler hakkında geniş kapsamlı ve temel kaynaklara dayalı olarak bir araştırma yapılmıştır. Çalışma çağdaş tarihçilerin eserleriyle desteklenmiştir. Araştırma sonunda elde edilen bilgiler şöyle özetlenebilir:

İslâm tarihi kitaplarında Kürtlerin yaşadığı coğrafya için erken dönemlerde Kürdistan ismi kullanılmamıştır. Kürtlerin yaşadığı bölgelere el- Cezire, Cibal ve Ermeniyeye denmiştir. İslâmiyetin yayıldığı dönemde Kürtler, Musul ve çevresi, İran'ın batısı ve Güney Azerbaycan bölgesinde yaşamıştır. Kürtlerin en yoğun yaşadıkları bölge ise Zağros dağları çevresidir. Kürdistan ismi ilk defa Farşlar sonra 12. yüzyılda Büyük Selçuklular tarafından idari bölge anlamına İran'ın batısı için kullanılmıştır. Ancak Kürdistan ismi kullanılırken hangi zaman dilimi için kullanıldığı ve nerenin kastedildiği iyi bilinmelidir.

Bugün Kürdistan olarak bilinen bölgenin geçmiş dönemde etnik yapısı çok karışıktır. Bu bölgede Hazarlar, Deylemler, Lezgiler, Ermeniler, Süryaniler ve Kürtler vardır. Bölge büyük devletlerin çatışma ve hakimiyet alanı olmuştur. Önceleri Sâsâni Kısra'larıyla Bizans İmparatorluğu arasındaki kavgalara, sonraları Müslüman Arapların Fars ve Bizanslılarla kavgalarına tanıklık etmiştir. Dolayısıyla bu devletlere mensup farklı etnik ve dini gruplar bölgede varlığını korumuştur. Mecûsi Farşlar ve Rumlar, Hristiyan ve Müslüman Araplar bölgenin sakinleri arasına katılmıştır. En son olarak da bölgeye Müslüman Türkler hakim olmuştur. Bu sebeple Kürdistan olarak bilinen bölgenin etnik yapısına ilişkin doğru bilgi edinmek kolay değildir.

Kaynaklarda Kürt ismi bazen göçebe, hayvan terbiyecisi ve dağlı anlamına kullanılmıştır. Çoğu zaman ise Kürt adıyla bilinen kavim, kabile, aşiret veya Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Şehrizar ve Hakkâri benzeri şehir halkı için kullanılmıştır. Kürt ismi şahıslar için ise aitlik eki olarak kullanılmıştır. Hüseyin el Kürdi, Memek Beşnevî gibi.

¹⁰⁰ İbnü'l- Ezrak, Mervânî Kürtleri Tarihi, s. 155, 206; Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler, s. 500 - 506.

¹⁰¹ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler, s. 476, 478; V. Minorsky, Kürtler ve Kürdistan, 59, 60.

İslâm tarihi kitaplarında İslâmiyet öncesinde Kürtler hakkında çok az bilgi vardır. Farslar döneminde Kürdi ve Kürdiye isimleri kullanılmıştır. Farslar, Kürtler için genellikle “çadır mürebbisi” demiştir. Fars kralı zalim Dahhak’ın zulüm ettiği insanlar arasında Kürtler de vardır. Rivayetlere göre Dahhak’ın zulmünden dağa kaçan insan nesli çoğalarak Kürtleri doğurmuştur. Kürtler konusu çok kısa da olsa tefsir kitaplarında da yer almıştır. Alûsî, Ruh’ul-Meâni adlı tefsirinde Kürtlerin etnik kökenleri hakkındaki rivayetleri zikretmiştir.

İslâm’ın doğduğu dönemde Kürtler Sâsâni İmparatorluğunun egemenliği altındaydı. Musul çevresindeki Kürtler ise Bizans İmparatorluğuna bağlıydı. Müslümanlar ve Kürtler ilk defa Hz. Ömer zamanında 640 yılında Hulvan ve Tikrit’in fethi esnasında karşılaştı. Sa’d b. Ebi Vakkas, Huzeyfe b. Yemânî’yi Kürtlerle savaşmak için görevlendirdi. 640 yılında Zevzan Kürt emiri Müslümanlara haraç verdi. Musul ve Şehrizar’un fethiyle Irak çevresindeki Kürtler Müslümanların siyasi hâkimiyeti altına girdi.

Utbe b. Ferkad, Şehrizar, es- Samağan ve Dârâbâz’ı fethetti. Sonra Ahvaz, Beyruz ve Menâzir fethedildi. 645 yılında Ebu Mûsa el- Eş’ari İsfahan ve çevresini fethetti. Aynı yıl Sâriye b. Zunem, Fesâ ve Darebecer’e hâkim oldu. Azerbaycan’da Merzuban yenildi ve Müslümanlar antlaşma yoluyla bölgenin sahibi oldu. Hz. Osman döneminde fetihlere devam edildi, Kürt direnişi kırıldı ve Azerbaycan’ın fethi tamamlandı.

Müslümanlar bir ülkeyi fethetmek için karar verdikleri zaman önce o ülkenin önde gelenlerini İslâma davet ederlerdi. Eğer kabul ederlerse dinde kardeş olurdu. Kabul etmezlerse Müslümanların hâkimiyetini kabul etmeleri ve cizye vermeleri istenirdi. Buna karşılık can ve mal güvenlikleri teminat altına alınırdı. Cizyeyi de kabul etmezlerse savaş kaçınılmaz hale gelirdi. Hz. Ömer, Kürtlerin Farslarla birlikte yaşadığı bütün bölgelere İslâmi davetçiler gönderdi. Ancak kendine çok güvenen Farslar Müslümanları her davette aşağıladılar. Kürtler de Farslarla birlikte olduğu için iki ordu arasında şiddetli savaşlar oldu. Fars ordusuyla birlikte Kürtler de her savaşta ağır yenilgiler aldılar. Tarih kitaplarında Kürtlerin İslâmi davete barış yoluyla icabet ettiklerine dair herhangi bir kayıt yoktur. Kürtlerin yaşadığı şehir ve bölgelerin tamamı fetihler yoluyla Müslümanların eline geçmiştir.

Hz. Ömer ve Hz. Osman devrinde Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın tamamı Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Kürtlerin bir kısmı savaşlar esnasında ölmüş veya öldürülmüştür. Kürtlerin bir bölümü Dört Halife döneminde Müslüman olmuştur. Bir kısmı cizye ve haraç ödemeyi kabul ederek zımmi statüsü kazanmıştır. Ancak zaman içinde bazı Kürtler irtidat ederek âsi olmuş veya Fars âsileri desteklemişlerdir. İsyancılar Müslüman valiler tarafından bastırılmıştır.

Hz. Ali döneminden itibaren Kürtlerin büyük bir bölümü Müslüman olmuş ve Müslümanlarla birlikte hareket etmeye başlamıştır. Kürtler artık İslâm ümmetinin önemli bir parçası haline gelmiştir. O kadar ki bazı Kürtler Hz. Ali’nin valisi Malik el- Eşter’i desteklemiş ve Hz. Ali de Kürtler üzerindeki vergileri hafifletmiştir.

Emeviler döneminde Kürtlerin İslâmlaşma süreci devam etmiştir. Kürtlerin az bir kısmı harici olmuş ve haricileri desteklemiştir. Bir kısmı Ehl-i beyt’in çıkardığı isyanlara katılmış ve Emevi karşıtı bir politika izlemiştir. Kürt aşiretler genellikle Emevi karşıtı isyanlara destek olmuştur. Kürtler aşiret yapısını korudukları için zaman zaman asayiş sorunları çıkarmış ve Emevi Devletiyle karşı karşıya gelmiştir.

Abbâsiler döneminin başında Kürt aşiretler özellikle Kuzey Irak (Musul) ve Cibal bölgesinde devlete karşı küçük çaplı isyanlar çıkarmış ancak isyanlar kısa sürede bastırılmıştır. X. yüzyıldan itibaren Abbâsi Devleti’nin merkezi otoritesi zayıflayınca Tevâif-i Mülük adı verilen küçük küçük beylikler kurulmuştur. Bu dönemde kabile yapısını koruyan Kürt aşiretler özerkleşmeye veya bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. Böylece özerk veya bağımsız

küçük küçüklü büyüklü altı yedi tane beylik (hanedan) kurmuşlardır. Hasnaveyhler, Mervâniler, Şeddadiler, Revvadiler gibi. Bunlar içinde en önemlileri Mervânilerdir ki bu dönemde Müslüman Kürtler ilk defa güneyden başlamak üzere Anadolu'ya gelmiş, Diyarbakır ve çevresini hakimiyetleri altına almıştır. 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti Orta Doğu'ya egemen olunca bölgenin tamamı Selçuklu hakimiyetini kabul etmiş ve Müslüman Kürtler de Selçuklu Devleti'ne bağlı hale gelmiştir.

KAYNAKÇA

- AĞACANOV, Sergey Grigoreviç, Selçuklular, (Çev. E.N. Necef- A. R. Annaberdiyev), İstanbul 2006.
- ÂLÛSÎ, Ruh'ul- Meâni, Beyrut, 1415.
- BALCI, İsrâfil, İlk İslâm Fetihleri, İstanbul 2011.
- BATUR, D. Ahsen, Kürdoloji Yalanları, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- CÂHİZ, Kitab' et- Tâc fi Ahlak el- Mülûk, c. 3, Kahire 1914.
- EBU'L- FEREC Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el- Cevzi, c. 5, Lübnan 1995.
- EBUL HASAN ALÎ b. Ebu'l Kerim Muhammed Şeybâni el- Cezerî, el-Bab fi Tehzib' ül- Ensâb, c.1, Dar'us Sâdr, 1980.
- EBU HANİFE DİNEVERÎ, el- Ahbâr et Tıval (Çev. N. Bolleli- İ. Tüfekçi), İstanbul 2007.
- EBUL ABBAS ŞEMSEDDİN Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikan, Vefayât'ül- Âyan, (Tahkik, İhsan Abbas) c. 3, Dar es- Sadr, Beyrut, Tarihsiz.
- EL- BELÂZURÎ, Fütûh'ul- Buldân, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- EL- BELÂZÛRÎ, Ensâb el- Eşraf, Beyrut 1976.
- HÂFİZ İSFEHÂNÎ, Ahbârî İsfahan, Leiden 1934.
- Hamdullah Müstevfî, Tarihi Güzîde, (Tahkik, Abdülhüseyn Nevai), Tahran 1381.
- Hamdullah Müstevfî, Nüzhet'ül- Kulûb, (Çev. G.Le Strange) leyden, 1919.
- İBN-İ CERİR ET- TABERÎ, Taberî Tarihi, (Çev. Zakir Kadir Ugan- A. Temir) c. III, İstanbul 1991.
- İBN-İ KESİR, el-Bidâye ve'n -Nihâye, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul 1994.
- İBN MİSKEVEYH, Tecârib'ül- Ümem, c. I, Mısır 1916.
- İBN-İ HALDUN, Tarihi İbn Haldun, Beyrut, 1971.
- İBN'ÛL- ESİR, el- Kâmil fit-Tarih, (Ter. A. Özaydın) c. 2, İstanbul 1987.
- İBNÜ'L- EZRAK, Mervânî Kürtleri Tarihi, (Çev. M. Emin Bozarslan), İstanbul 1990.
- İMAM CELÂLEDDİN ABDURRAHMAN b. Ebi Bekir es- Suyuti, Lübb'ül- Elbab fi Tahrir' il- Ensâb, <http://www.almaktba.com/>

- İMAM EBU SAAD Sem'anî, Ensâb'ül- Sem'ani, (Tah. Abdullah Amir el-Barûdi), Merkez'il-Hıdemat'il- Ebhas'il- Sekafi, Beyrut 1988.
- İMAM ŞEMSEDDİN MUHAMMED b. Ahmed b. Osman b. Zehebi, Siyer'i Âlâm ve'n-Nübelâ (Tahkik Şaib Arnavit) , Beyrut, 1988.
- İMAM ZEHEBÎ, İslâm Tarihi, (Ter. M. Can), İstanbul 1991.
- JWAİDEH, Wadie, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, (Çev. İ. Çeken- A. Duman), İstanbul 1999.
- KAEGİ, Walter e. , Bizans ve İlk İslâm Fetihleri, (Çev. M. Özyay), İstanbul 2000.
- KEMÂLEDDİN İBN-İ ADİM, Buğye et-Taleb fi Tarihi Haleb, (Yay. Ali Sevim), Ankara 1976.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Her Bakımdan Türk Olan Kürtler, Ankara 1964.
- MAHMUT ŞİT HATTAB, Kadet'ül- Fethi'l- İslâmî fi Ermeniyye, Suudi Arabiya 1998.
- MCDOWALL, David, A Modern History of The Kursd, New York, 2004.
- MİNORSKY, Vilademir Kürtler ve Kürdistan, Doz Yayınları, İstanbul 2004.
- MİNORSKY, Vilademir, Hudûdü'l- Âlem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib, (Çev. A. Duman- M. Ağarı), İstanbul 2008.
- MUHAMMED EMİN ZEKİ BEG, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, Nubihar Yayınları, İstanbul 2011. Muhammed Tahir b. Aşur Tunûsî, Tahrir ve Tenvir, Beyrut 2000.
- Mutahhar Tahir el-Makdîsî, el- Bed-i ve't Tarih, <http://www.almaktba.com/>
- NİKİTİN, Bazil, Kürtler, Deng Yayınları, İstanbul 2002.
- SEVGEN, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1982.
- SÜMER, Faruk, Oğuzlar, İstanbul 1992.
- Şeref Han, Şerefnâme, (Çev. M.Emin Bozarslan), İstanbul 2006.
- STRANGE, G. Le, The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Asia from the Moslem Conguest to the Time of Timur, New York 1905.
- TOGAN Zeki Velidi, Oğuz Destanı, İstanbul 1982.
- YAKUT el- Hamevî, Mu'cem'ül- Büldân, Beyrut 1957.